

O'zbekstan Respublikasi Joqari ha'm orta arnawli bilim ministrligi

Berdaq atindag'i Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Filologiya fakulteti

Nemis filologiyasi kafedrası

Nemis filologiyasi bo'limi 4-kurs studenti

ALLAMBERGENOVA NARGIZA

«Feyillerdin' buyriq formasinin' jasaliwi (nemis ha'm qaraqalpaq tilleri materiallari tiykarinda)» atamasindag'i

PITKERIW QA'NIGELIK JUMISI

İlimiy basshi:

prof. Kurbanbaev A.

Sin beriwshi:

u'lken oqit. Nagmetova G.

Bul pitkeriw qa'nigelik jumisi kafedra ma'jlisinin' №8 bayanati menen dodalandi ha'm qorg'awg'a jiberildi.

Kafedra baslig'i:

Amanbaev Q.M.

NO'KIS-2013

**Ministerium für Fach- und Hochschulbildung der Republik
Usbekistan**

Karakalpakischer staatliche Berdach - Universität

Fakultät für Philologie

Der Lehrstuhl für deutsche Philologie

QUALIFIKATIONSARBEIT

der Studentin der Fakultät für Philologie

ALLAMBERGENOWA NARGISA

***Thema: „Die Bildung des Imperativsformen der Verben (in den
Materialien der deutschen und karakalpakischen Sprachen“***

Wissenschaftlicher Betreuer:

Prof. Kurbanbaew A.

Rezensent:

Oberlehrerin Nagmetowa G.

**Die Arbeit war in der Sitzung des Lehrstuhls das Protokoll № 8 besprochen
und ist zur Verteidigung zugelassen**

Lehrstuhlleiter:

Amanbaew K.

NUKUS-2013

M a z m u n i

1.	Kirisiw.....	4
2.	Tillerdi salistirip u'yreniwdin' a'hmiyeti	5
3.	Nemis tilinde imperativtin' jasaliw usillari	8
4.	Qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formalarinin' beriliw usillari..	23
5.	Eki tildegi uqsasliq ha'm o'zgeshelikler	42
6.	Juwmaqlaw	50
7.	Paydalanilg'an a'debiyatlar	51
8.	Ko'rkem a'debiyatlar	54

Кирисиў

Shet tillerin u'yreniwidin' a'hmiyetinin' o'siwine baylanisli olardi teren'irek izertlew ha'm u'yreniw zaru'rliqi kelip shiqti. Lekin, shet tillerinin' grammatikaliq biyimlestiriwde ma'selen: nemis tilin milliy mektep oqiwshilarina u'yretiw biraz qiyinshiliq tuwdiradi. Bul oqiwshilar o'z ana-tilindegi grammatikaliq qubislarg'a qarag'anda, pu'tkilley basqasha grammatikaliq qubislarg'a duslasiwi menen tu'sindiriledi bunnan basqa ha'zirgi da'wirde ha'r qiyli sistemadag'i tillerdi salistirmali tipologiyaliq jaqtan u'yreniw, izertlew mashqalalarina ken' qizig'iwshiliq payda bolip atir. Ha'r qiyli sistemadag'i tillerdi salistirmali u'yreniwidin' ken'nen taraliwin professor: R.YU. Barsuk bes sebep penen tu'sindirgen. Keyingi on jilliqar ishinde biz til qurilisindag'i ha'm uqsasliq ha'm ayirmashiliqlar, ja'ne usi yamasa basqa tarawdag'i ivalutsiyaliq protsessler haqqindagi sorawlar menen ko'p ushrasamiz. Bunday qa'liptegi tillerdi salistiriw lingvistikaliq uliwmalastiriw ushin ken'nen xizmet etedi.

Tillerdi salistirmali izertlewidin' a'himiyeti tuwrali ilimpazlar o'z pikirlerin bildirgen, solardin' ishinde akademik: L.V.SHerba da bar Ol; salistiriwlar tiykarindagi bir tildin ekinshi til menen qarsilasiwi, har qiyli tillerdegi bir oydi (pikirdi) ha'r qiyli etip aytiwdin' o'zi adamdi pikir (oy) ha'm sezimnin' biliner-bilinbes o'zgesheligine iqlas qoydiradi" –dep jazg'an. Tillerdi salistirmali tu'rde izertlewge: V.A.Bogoroditskiy,[3] E.D.Polivanov.[36] N.O.Dmitriev.[15] V.M. Chistyakov[40] N.A.Baskakov,[2] R.J.Buranov[5],K.G.Krushelnitskaya[20] qusag'an ilimpazlar ha'm tag'i basqalarida u'lken u'les qosqan.

TILLERDI SALISTIRIP U'YRENIWDIN' A'HMIYETI

Tillerdi ten'lestirmeli-salistirmali izertlewge u'lken kewil bo'lip, V.I.Yartseva bilay jazadi; izertlenib u'yrenilip atirg'an materialdi biliwde salistiriw barliq waqit boladi. Ha'tteki o'z maqseti etip qanday da bir tildi o'zinen sirtta jatqan tuyiq sistema retinde ko'rsetiwshi. izertlewlerde de, ma'selen aytaw ha'm mazmundi salistiriwlarda da boladi. Sonliqtan salistiriwdi. til materialin izertlewdin' (u'yreniwdin') universal usili dep esaplawg'a boladi. Bul haqiqatinda da aniq da'lillengen, sebebi salistirmali metod tek teoryaliq emes, al a'meliy a'hmiyetke de iye. Metodistler ha'm awdarmashilar ushin a'meliy paydasi og'a da u'lken. Bul izertlew din' materiallari eki tildegi so'zliklerdegi so'zlerdin' grammatikaliq xarakteristikasinin' rawajlanawında u'les qosadi, sonday-aq kitaplardin' avtorlari da qollaniliwina mu'mkinshilik beredi. O'tken a'sirdin' ekinshi jillarinan baslap ha'r qiyli sistemadag'i tillerdi salistirmali u'yreniw tarawında ko'plegen jan'a jumislar payda boldi. [41, 30]

Akademik V.V.Vinogradov tillerdi salistirmali u'yreniwdin' kerekligin atap ko'rsetken edi. Ol bilay dep jazg'an;"Tuwisqan jaqin tillerdi tariyxıy- salistirmali u'yreniw menen birge,ha'r qiyli sistemadag'i tillerdi ten'lestirmeli yamasa salistirmali u'yreniwge boladi ha'm olardan usilay u'yreniw kerek" [23, 41]

Ha'zirgi dawırde tillerdi salistirmali u'yreniw lingvistikanin' en' a'hmiyetli tarawlarinin birine aylandi. Oni izertlew de obekti tek lingvistikaliq tipologiya emes

al, tildin' uliwma qurılısı da na'zerde tutiladi. Salistirmali izertlew metodin qandayda bir tildi teoryaliq ha'm a'meliy jaqtan izertlewde qollaniliwi mu'mkin , sebebi ol akademik L.V.Churbanin' pikirinshe: "Ana tildin' a'hmiyetliliginin' en' bir na'zik o'zgesheliklerine na'zer taslawg'a ma'jbu'rleydi" bunnan tisqari, tillerdi

salistirmali izertlew (u'yreniw) awdarmashiliq nazaryasi a'melyatinda o'z spetsifikasina iye, sonliqtan salistirmali izertlew , praktikaliq elementlerdi tu'sindiriwde u'lken mu'mkinshilikler tuwdiradi.

Tillerdi salistirmali metod penen u'yreniw tiller tipologiyasi tarawinda da qollaniladi. Salistiriw sistemali tu'rde qollaniwdin' lingvistikaliq izertlewlerdegi tiykarg'i qubislari usilar.

Solay etip son'g'i waqitta uliwma til bilimi tarawinda belgili bilimge iye bolg'an, o'zinin u'yreniw obekti ha'm izertlew metodlari bar bolg'an, ha'r qiyli sistemadag'i tillerdin' grammatikaliq du'zilis salistirmali izertlew usili jaqtan rawajlanbaqta.

Ha'r qiyli sistemadag'i tillerdi salistirmali u'yreniw metod ha'm maqsetleri ha'r qiyli tu'sindiriledi. Nemis ha'm qaraqalpaq tillerin salistirmali u'yreniw til ilimin rawajlandiriwdag'i tek g'ana metod bolip qalmay, al usinin' menen bir qatarda milliy mekteplerde nemis tilin oqitiw praktikasinda pa'ndi oqitiw metodikasin jetilistiriwde awdarma jumislari rawajlandiriwda da ten'dey payda keltiredi . Ha'r qiyli sistemadag'i tillerdi salistirmali u'yreniw ha'zirgi waqitta o'zinshe rawajlaniwina mu'mkinshilik alg'anlig'in ayriqsha atap ko'rsetiw kerek . Bul metod salistirmali metod penen baylanisli bolg'an bir qansha mashqalalardin' (problemalardin') sheshilmegenine qaramastan ha'r bir jan'a teoryaliq jumislari payda boliwi menen u'zliksiz jetilistirilmekte ha'm rawajlanbaqta. Ma'selen, minanday soraw kelip shig'adi ta'riyplep tu'sindiriw, salistirmali tariyxiy ha'm tipologiyaliq til bilimi bar waqtinda ten'lestiriw salistiriwdi qaysisina mu'na'sip ko'remiz?

Sunday bolsa da aytiwimiz kerek barliq salistiriwlar boyinsha jumislari, tiykarinan tillerdi tipologiyaliq izertlewlerge jatadi.

Salistirmali metod – bul u'yrenilip atirg'an tillerdegi uliwma ha'm spetsifikaliq o'zgesheliklerin aniqlawda qollanilatug'in ilimiy-izertlew usillarinin', olardin' o'z-ara qatnasinin' na'tiyjelerinin' jiynag'i.

Nemis ha'm qaraqalpaq tillerin salistirmali tu'rde u'yreniwdin' a'hmiyetliligine qaramay, bul mashqala ele toliq sheshilmegen: bul tarawda tek ayrim jumislari bar. [24]

Biz bul qa'niygelik jumisimizda nemis ha'm qaraqalpaq tillerindegi buyriq miyili (imperativ) tin' jasaliwi, qollaniliwi ha'm olardin' uqsas ha'm ayirmashiliqlari tuwrali so'z etemiz. Nemis ha'm qaraqalpaq tilleri o'zlerinin' kelip shig'iwı boyınsha ha'r qiyli til toplamlarınan bolip esaplanadi. Nemis tili flektiv tiller toparına jatsa, al qaraqalpaq tili bolsa apglyutinativ tiller toparına jatadi. Joqarida aytıp o'tkenimizdey tillerdi salıstırmalı tariyxiy metod penen izertlew, tu'ri bir tuwisqan tillerde de emes, al kelip shig'iwı boyınsha ha'r qiyli sistemadag'i tillerdi izertlewde de qollaniladi.

Nemis ha'm qaraqalpaq tillerindegi buyriq meyili (imperativ) tuwrali jazilg'an miynetlerdin' derlik az sanda boliwına baylanisli, biz bul jumisimizda belgili germanist ha'm tyurkolog ilimpazlardin', sonday-aq usi waqıtqa shekem baspadan shıqqan miynetlerden paydalanamiz. Atap aytatug'in bolsaq O.I.Moskalskayanin', L.S.Erolaevanin' , V.A.Admonidin', tyurkologlardan: A.Borjakovtin', D. Buranovtin', M.Da'wletovtin', E.Berdimuratovtin' ha'm de A. Qurbanbaevlardin' miynetlerinen, kitaplarınan ha'm basqa da buyriq meyil (imperativ) tuwrali jazilg'an miynetlerden, sonday-aq usi qa'nigelik jumisimizg'a baylanisli bolg'an materiallardan paydalanamiz. Ja'nede usi qa'nigelik jumisimizg'a kerek bolg'an misallardi nemis ha'm qaraqalpaq tillarinde jazilg'an a'debiy shig'armalardan, xaliq a'wizeki do'retpelerinen paydalandiq. Soni da aytıp o'tiwimizda kerek, salıstırılıp atırg'an nemis ha'm qaraqalpaq tillerinin' a'debiy ha'm awizeki so'ylew tillerinde buyriq meyili imperativ en' ko'p, aktiv tu'rde qollanilatug'in grammatikalıq kategoryalardin' biri bolip tabiladi.

Bul qanigelik jumisi bir neshe bo'limlerden ibarat. Onda aldi menen nemis tilindegi imperativtin' jasaliw usillari qollaniliwi onnan keyin qaraqalpaq tilindegi buyriq meyilinin' jasaliwi ,qollaniliwi ha'm de beriliwi tuwrali so'z etemiz. Keyingi bo'limimizde salıstırılıp atırg'an eki tildegi uqsaslıq, o'zgeshelik ha'm ayirmashiliqlari tuwrali so'z etiledi.

Nemis tilinde imperativtin' jasaliw usillari

Feyildin' meyil kategoryasi barliq tiller ge , sonin' ishinde german tillerine de ta'n bolg'an grammatikaliq kategoryalar bolip, is- ha'rekettin' obektivlik haqiyqatliqqa bolg'an qatnaslarin bildiredi. Bul qatnasiq so'ylesiwshinin' subektivlik qatnaslarina baylanisli boladi. So'ylewshinin' haqiyqatliqqa bolg'an ko'z-qarasi, qatnasi feyil arqali, yag'niy is- ha'reket arqali bildiriledi. Bul qatnasiq tu'rli ma'nilerdi an'latiw mu'mkin.

1 . Da hore ich Schritte auf dem Korridor. Sie nahen unserer Tur. Der Kellner lachelt vielsagend.Dann blickt er sich noch einmal im Zimmer um und verschwindet wieder. (M.Z.W.Madchenjahre.)

2. Kamm uns die Haare, burste uns die schuhe und mache uns die Shallen fest, wir....

“Ihr zahmen Taubchen, ihr Turteltaubchen, alle ihr Voglein unter dem Himmel, kommt Und heft mir lessen....

„Baumchen , ruttel dich und Schuttel dich, wirf Gold und silber uber mich”

(Die Kinder Und Hausmarchen der Bruder Grimm)

3. er ware ein anderer Mensch, wenn er immer ein Essen gehabt hatte , Hatte ich heute freie Zeit, ware es jetzt Sommer, so wurden wir an den Flu? gehen!

Joqarida keltirilgen misallarda feyiller arqali so'ylewshinin' haqiyqatliqqa bolg'an qatnasig'i tu'rli formalar arqali berilip,tu'rli ma'nilerdi an'latip turipti. Bul ma'niler ko'bnese feyil formalarin bir-birine salistiriw ,yag'iniy qarsi qoyiw (oppozitsiya) arqali aniq sezilip turipti.

Birinshi toparg'a tiyisli bolg'an piker anqliq ma'nisin, haqiyqatliqqa bolg'an anqliqti, ekinshi ga'plerde bolsa feyil arqali, onin' formolari arqali so'ylesiwshi tin'lawshig'a buyriq berip turg'anlig'i, al u'shinshi topardag'i ga'plerde bolsa so'ylewshi o'z pikirine ya anqliq ya buyriq ma'nisin bermesten, boljawin, tilegin, mu'mkinshiligin, qa'lewin bildirip turipti.

Misallardan ko'rinib turg'anniday, ko'plegen german tillerinde, sonday-aq olardan biri bolg'an nemis tilinde de meyillerdin' u'sh meyil kategoryasi: - indikativ (aniqliq), Imperativ (buyriq), konyuktiv (sha'rt-tilek) bar. Nemis tilinin' rawajlaniv tariyxina na'zer salip qarag'animizda meyil kategoryasi en' tiykarg'i ha'm en' da'slepki kategoryalardan ekenligin bayqawg'a boladi. O.I.Moskaliskayanin' 1969 jili Moskvadan baspadan nemis tilinde shiqqan: "Nemis tili tariyxi" [34, 54] degen miynetinde aytiliwina qarag'anda bul kategoryanin' elementleri ha'm bo'liniwi, qa'liplesiwi tildin' payda boliwi, qa'liplesiwi menen birge payda bolg'an ha'm tendey o'mir su'rip kiyatir. O'ytkeni, tildegi bul grammatikaliq kategorya feyildin' bayanlawish (ga'p du'ziwshi) kategoryasina tiyisli. [34, 56]

Demek,' til payda bolip qa'liplesip, adamlar arasinda qarim-qatnasig wa'ziypasin atqara baslawdan buyriq aniqliq yamasa tilek o'tinishlerin bir-birine bildiriw, bayan etiw za'rurliginen kelip shiqqan. Degen menen jaqin jillarga deyin german tillerinde feyil meyillerinin' sani ko'p ilimpazlardi qiziqtirg'an tiykarg'i ma'selelerdin' biri bolip keldi. [37, 20] Tiykarinan feyil meyillerinin' sani u'shew bolg'ani menen konyuktivte prezenslik ha'm preteryalliq formalari retinde qaralsa da, olardin' arasindag'i pariqliq ma'ha'l menen emes, al modalliliq penen aniqlanadi. Sonday-aq nemis tilindegi konyuktivte konditsionalis I ha'm II degen eki forma bolip olardi ayriqsha meyil dep pe, yamasa ma'ha'l formalari dep qabil etiw kerek pe? Misalig'a: (Wenn ich Zeit hatte, wurde ich unbedingt den Sprachkursus besuchen: odera; Wenn du gestern zu mir genommen warest, wurden wir zusammen in den Sprachkursus gegangen sein).degen pikir aytilip keldi.

Bulardan tisqari meyil (kategoryasinin') din' strukturasin su'wretlewde bir ta'repten olardi qarama-qarsi, yag'niy haqiqatliq haqiqatliq emes (realnos-nerealnost), mu'mkinshilik-za'ru'rlik, aniqliq-naaniqliq, ma'jburiy-ixtiyariy ha'm t.b.dep qarasa, ekinshi ta'repten imperativtin' roline tuwri baha bermey, ol modalliliqtin' beriliwi me yamasa ga'ptin' maqsetin belgilewshi qubilis pa degen ko'z-qaraslarda aytilip keldi. [37, 24]

Usinday qarama-qarsi ko'z-qaraslardin' boliwi, a'l'bette ta'biyiy jag'day. Olar tiykarinan german tillerin qa'dimgi (a'yyemgi) sanskrit, a'yyemgi grek tili,

latin tillerinen ayirip alg'an jag'dayda, olardin' (german tillerinin'), qa'liplesiwi meyil formalarinin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin esapqa'alip izertlegen. Meyil sistemasina ta'n bolg'an tariyxiy o'zgerislerdi german tillerinin' barlig'ina tiyisli dep qarawg'a boladi, yag'niy olar ushin uliwmalik qubilis bolip esaplanadi.

1. Beriliwi, bildiriliwi boyinsha-fleektivlik formalarinin' buziliwi, olardin' analetikalik usillar menen (orin) almasiwi.

2. Ma'nilik jaqtan ishki modalliliqti bildiriwdin' „sirtqi“ modalliliqti bildiriwge ta'sirin ko'rsetiwshi meyil sistemasin qayta qayta aniqlaw boyinsha izertlewler ju'ritilgen.

Tilekke qarsi L.S.Ermolaevanin' aytiwi boyinsha meyil sistemasin' aniqlawdag'i ekinshi faktor, izertlewshiler ta'repinen toliq izertlenbegen.

Modalliliqti tu'rleri boyinsha ajiratiw til ilimpazlari ta'repinen tek 60-jildan keyin g'ana toliq jumis alip barilmaqta.[8, 43] Ishki modalliq deyilgende subekt ha'reketinin' a'melge asirilip atirg'an ha'reketke bolg'an qatnasi (obekt ushin bolsa onin' ha'reketke tu'sip atirg'an ha'reketke qatnasi) tu'siniledi. Ha'zirgi zaman german tilinde ishki modalliliq modal feyiller menen beriledi. „Biraqta ga'ptegi ishki modalliliq german tillerinde grammatikalik kategorya sanalmaydi“ dep jazadi tilshi ilimpaz V.Z.Panfilov o'zinin' „Vzamootnochenie yazika i michleniya“ degen miynetinde.

Ga'pte sirtqi modalliliq degende (haqiqatliq ko'z-qarasinan) ga'p ma'nisinin' haqiqatliqqa bolg'an qatnasi (bul sirtqi modalliliqtin' 1 tu'ri) ha'm de so'ylewshinin' o'zi aytip atirg'an faktke bolg'an iseniminin' da'rejesi, yag'niy qanday da'rejede, toliq pa yamasa gu'milji me (bul sirtqi modalliliqtin' eki tu'ri) tu'siniledi.

Ha'zirgi zaman german tillerinde “sirtqi“ modalliliqtin' birinshi tu'ri meyil (kategoryasi menen, al ekinshi tu'ri bolsa: Vielleicht, gewiss, bestimmt, natuerlich, sicher, wirklich, zweifellos, unbedingt, selbstverstandlich, warscheinlich, ueberhaupt, namentlich, endlich, keinesfalls.

Sirtqi modal so'zler ja'rdeminde beriledi: Der wagen aber fuhr vollendes in den wald hinein und richtig zu dem platze, wo das Holz gehauen war. (Kinder und Hausmarchen der Bruder Grimm).

Bei einem kiesigen breiten Flussbett verlieren wir den weg, aber der Alte Schnuppert nur ein wenig in die Finsternis hinein, und schon fuhr er uns auf den pfad zuruck.Diese Ritte in der nach sind wundervoll. Die Hitze ist ertraglich, die Milliarden von Staubteilchen, die die Glut des tages in die Luft ist rein und klar. (V.Kellermann „Reisen inAsien“)

Egmond ist anstandiger, vielleicht gutmutiger als alle anderen er ist jung, unerfahren und leichtsinnig, aber auch er halt mit seinen Angehörigen zusammen, sobald er eine Gefahr spurt. (G.Haughton vor Sonnenuntergang).

Nicht überall war die layale wallung natürlich echt, nicht überall flossen die Beiträge spontan aus den indischen Taschen. (V. Kellermann „Reisen in Asien“.)

Herr Geheimrat, wurden Sie mir sehr böse sein, wenn ich sie bitte, mich zu entlassen?

Joqarida keltirilgan misallardin' ayrimlarida modalliliq feyillerdin' meyl formalari menen, al ayirimlarida bolsa modal so'zlar menen berilip atirg'anlig'i ayqin ko'rinib turipti.Mine biz joqarida ga'pte modalliliqtin' u'sh tu'ri (birinshisi“ishki“modalliliq ,qalg'an ekewi “sirtqi“ modalliliqtin' birinshi ha'm ekinshi tu'rleri)olardin' beriliwin ko'rdik. Olardin' barlig'ida o'zlerinin' tariyxiy rawajlaniw usilina iye. Soni aytip o'tiw kerek, olardan modal feyiller menen modalliliq ma'nisinin' beriliwi basqalarina qarag'anda keyin payda bolg'an.

Uliwma alg'anda nemis tilinde joqarida aytilg'aninday meyildin' u'sh tu'ri ta'n aling'an h'm de bul tuwrali barliq nemis tili boyinsha shiqqan grammatikalarda da, ilimiy miynetlerde de, oqiwr qurallarinda da aytiladi. Olardin' ha'r birinin' o'zine ta'n o'zgesheligi, ma'nisi bolip olar sol orqali bir-birinen pariqr qilip turadi.

Misali: indikativ ma'ha'l kategoryasi menen tig'iz baylanisli bolip, so'ylewshinin' is-ha'reketinin' orinlaniwi yamasa orinlanbawi haqqindag'i obektivlik haqiqatliqti bayanlap ko'rsetiwin bildiredi. Grammatikaliq ma'ha'l kategoryasi (indikativ) aniqliq meyldegide feyilge baylanisli boladi. Indikativtin' ma'nisi belgili bir ma'ha'l, betlik ha'm de san affikslerin qabil etken feyiller orqali bayan etiledi. Indikativte alti ma'ha'l formasi bolip:olar Prezens, Preterium, Perpfekt, Plusquamperfekt ha'm Futurum 1 ha'm Futurum 2 dep ju'rgiziledi.

1. Also hore, Junge, ich gehe! Vielleicht bin ich in einer Stunde zuruck, vielleicht auch schon fruher.(W.Bredel)

2. Er schlieft denn Still in seinem alten Sessel und erwachte nicht wieder.(W.Bredel)

3. Hoffentlich haben Sie gut geschlafen? Schon hatte warren sein Wachbecken erreicht. (B.Kellermann).

4. Sie hatte das aller in ihrer wirtschaft gelernt.(A.Segehrs)

5. Du wirst wohl den Zug noch erreicht haben, Bald wird er die Hauptarbeit geschafft haben. „Du wirst es Schaffen!“ Sagte sie leise.

Nemis tilindegi indikativ qaraqalpaq ,uliwma tu'rkiy tillerdegi aniqliq meyiline sa'ykes keledi.Konyuktiv nemis tilinde jasaliwi ha'm qollaniliwi boyinsha o'zine ta'n o'gesheliklerge iye bolip so'ylewshinin' is- ha'rekettin' orinlawina bolg'an tilegin mu'mkinshiligin, itimallilig'in, gu'manin' shamalaw siyaqli ma'nilerdi bildiredi. Onda indikativdegidey alti ma'ha'l formasinan basqa tag'i da eki Konditsionalis 1 ha'm Konditsionalis 2 ma'ha'l formalari bar. Ondag'i ma'ha'l formalarinin' qollaniliwi da indikativ ma'ha'l formalarinin' qollaniliwinan tu'pten pariqlanadi/ Misalg'a Imperfekt ma'ha'l formasi konyuktivte ha'zirgi m'aha'lde bolip, yamasa orinlanbaytug'in is-ha'reketti bildiriwi ushin qollaniladi:

Oft liege ich Stundenlang hier und denke, wie der Wind uber die wiese streicht, und die wiese gibt sanft nach wie schon ware es, barfu?ig im gro?e zu gehen. (B.Kellermann)

Fabian fuhr zusammen, als habe er seinem stoss vor die Brust bekommen, und blickte das Madchen mit offenem Munde an. (B.Kellermann)

Zuerst hatte es den Damen Lerche Schellhammer wieder neue auf legen wurden, aber diese Hoffnung, die Fabian begluckte, war blad wilder in nichts zerronnen. (B.Kellermann)

Er wurde (werde) Reifenberg Vertrauen keineswegs missbrauchen (B.Kellermann). Genau zwei wochen, nach dem Fabian seinen Auftrag erhalten hatte, meldete er Taubenhaus, da? sein Entwurf fertig sei.(B.Kellermnn)

Wenn ich Zeit hatte, so wurde ich kommen. Wenn ich Zeit gehabt hatte, so wurde ich gekommen sein.

Nemis tilidagi konyuktiv qaraqalpaq tilidagi anqliq ha'm buyriq meyllerinen' basqa meyllerge tuwra keledi. Bul haqqinda jumistin' son'gi babinda so'z etiledi.

Nemis tilinde imperativ buyiriw, u'ndew, qozg'aw, oyatiw (islewge) siyaqli ma'nilerdi bildiredi. Joqarida aytilg'an eki meyilden' tu'pten pariql etedi. Imperativ hesh qanday ma'ha'l formalarina iye emes. Ol tek g'ana presenste qollaniladi. Imperativ tiykarinan kommunikativlik Funktsiyasin atqaradi, ol so'ylew momentinde bolatug'in yamasa bolmaytug'in is-ha'reketke bolg'an qatnasti bildiredi, formasi, jasaliwi boyinsha indikativ ha'm de konyuktiv meyl formalarina salistirg'anda olar maqsetine qaray xabar, soraw, u'ndew ga'plerde qollansa, bul tek g'ana buyriq ga'plerde qollaniladi. Buyriq meylinin' o'zine ta'n o'zgesheliklerden tag'i biri aniq hesh qanday maqsetsiz qosimtasiz jaziliwi bolip tabiladi.

German tillerine tiyisli bolg'an ingliz (anglishan) tilidagi ekinshi betke qaratilg'an (birlik sanda) formasi arqali, yag'niy hesh qanday qosimtasiz, buyriq ma'nisinin' belgisiz jasaliwi tuwrali L.S.Ermolaeva o'zinin' joqarida ati atalg'an maqalasinda oni o'z aldina meyl dep qarawg'a toliq da'liyl jetispeydi dep jazadi.

Bul forma indikativten hesh qanday o'zgeshelikke iye emes. Buyiriwdin' ma'nisi kontekstte ga'ptin' strukturasi, intanatsiya ha'm leksikaliq usil menen berilip turipti. Degen menen, bul pikir bir jaqlama aytilg'anliqtan og'an toliq qosiliwg'a bolmaydi.

Imperativtin' tag'i bir basqa meyllerden parqi onda barliq betlerdin' sonday-aq birlik ha'm ko'plik sanlari markerlerinin' qatnasiwi bolip tabiladi. Indikativte sonday-aq, konyuktivte da birinshi, ekinshi ha'm ushinshi betler, olardin' birlik ha'm ko'plik formalari, sonday-aq sipayi formasi bar. Al imperativ bolsa 2-bet birlik ha'm ko'plik, 1-bet ko'plik ha'm sipayi formalari bar:

Der Junge glaubt herauszuhoren: Komm! Komm hinaus! Singe! Fliege mit uns! Weit, Weit fort! An den Hafen! Auf das Meer! In die Ferne! „Bitte mach weiter! Ich mochte den Druch einmal sehen!

„Karren nennt man das!“ Verbessert Ben gewichtig, „Doch sag, wer wan gutenberq? Mach es zurecht und bring es ihm! hass dir zeit!

(CH.Thomas .Den Blitzkerl).

„Warten sie, blad lachen sie nicht mehr „schrie Morenz und achloss die Tur hinter Rolf Falkner laut zu.Schneller, schneller, Falkner, ich habe keine Lust, hier den ganzen Abend zu sitzen (E.R.Greulich. „Mit Mut und Hist.“)

„Kommen sie mit! “ „Kommen sie ruhig naher, Falkner, sagte der Direktor ironisch

„Bitte, nehmen sie platz“ „Das werden wir sehen „ antuontete Hermann. Unzufrieden „schnell wieder zum Rucksack“, sagt Anton. Er sagt zu Belle; warte doch mal!’’ (E. R. Greulich .“Mit Mut und List“)

Endi biz imperativtin’ is harekettin’ orinlaniwi yaki orinlanbawi haqqindagi soylewshinin tin’lawshiga buyriq, o’tinish-tikek ,shaqiriq, ken’es turinde aytqan oy pikirlerin bildiredi . Buyriq miyli hazirgi ham kelesi waqitta islenetugin is hareketi anlatadi. Burin aytip otkenimizdey nemis tilinde imperativtin’ 4 formasi;

Ekinsh bet birlik ham koplik, birinshi bet koplik ham sipayi formalarina iye.

Imperativtin’ ekinshi bet birlik formasi, feyil turinine –e_ suffiksin jalgaw arqali jasaladi , bunda du betlew almasigi tusip qaladi: beginne (e)! bleib (e)! denk (e)! fahr(e)! geh(e)! hang(e)! Kling(e)! lauf(e)! nenn(e)! rat(e)! schreib(e)! Flag(e)!

Bunda feyillerde “e“ qollaniliwi da, qollanilmawi da mumkin:

Frag einmal! Geh nicht so schnell! Gib! Hilf! „ Komm, setzt dich, “sagte Paula (H.J)

Sagmir, bitte, was hast du gestern getan?

Geh doch aus Licht! (M.S).

„verkauf mir deinen Esel“ - sprach er Konig zu ihm.

Nach einer weile nahnt er! Ben, grosse Kelle! „Komm mit!“ rufter „ Sag mal, grossvater, hast du denn bei den Mohawk auch mal einen uberfall erlebt?“

Komm, Just, der Herr will nicht erlauben, dass ich dir in seinem Haus sage, was du tun sollst. (G.E.Lessing, „Ausgewahlte werke.’)

To’mendegi jag’daylarda –e_suffiksinin’qollaniliwi sha’rt;

a)feyildin' tu'biri d , t , dm , gn , ffn , tm , chl , tz , chn , bn menen tamamlangan bolsa;

bade! Warte! Widme! Offne! Ebne! Zeichne! Atme! schatze! Begegne! Streichle! ham t,b.

warte, so geht das nicht!

Ben drangt:“ Erzahle weiter!“

Versuche du es mal!“

Hore, Just, mache mir zugleich auch deine

Rechnung: wir sind geschiedene Leute.

-warte: gut ,dass ich daran denke.

b)Feyildin' tu'biri –ig suffiksine pitken jag'dayda: beendige! Beruhige! entschuldige! Reinige! Fertige!

Entschuldige, wenn ich dir deine zeit getohlen habe.

v) Feyildin' aqiri –er, -ei, -elsuffiksinlerine pitken bolsa: belle! Rudere! Wandere! Raschele! Badele! Feiere! Falle! Bolip –e_ suffiksi qollaniladi: wardene so viel in der Nacht nicht!

Ku'shli betlenetug'in feyillerden ayrimlarinin' negizi o'zgermeydi, misal:

Indikativ peresens

imperativ

du fahrst

fahre ! (bar)

du laufst

laufe ! (ju'gir)

Misallardan ko'rinip turg'aninday imperativtin' ekinshi bet birlik formasi jasaliwi boyinsha indikativtin' presens formasinan ayrim jag'daylarda parq etedi, al ayirim jag'daylarda parq etpeydi. Tek g'ana betlik qosimtasi qosilmaydi al negizinde –e_ dawislisi bolg'an ku'shli feyiller buyriq meyildin' (imperativ) ekinshi bet birliginde presenstegidey _e_ dawislisi _i_ dawislisina o'zgeredi. Bunday feyiller _e_ dawislisin almaydi.

Misali:

Indikativ (prasens)

Imperativ (prasene)

geben: du gibst

gib!

lesen : du liest

lies!

helfen: du hilfst

hilf!

Versprechen: du versprichst versprich!

Biraq gehen feyili: geh bul qagiydag’a kirmeydi. Sonday-aq kommen ha’m lassen feyilleri de buyriq meyilinde _e_ suffiksin almaydi. Biraq sehen, sich, ha’m siehe feyilleri bul qag’iydag’a kirmeydi.

Misali: komm! Lass!

Lass sie doch, Freund, lass sie, die kleinen ha'm sehen Neider deines
wachsenden Ruhmes!

g) Qalg'an ku'shli ha'm ku'shsiz feyiller_e_dawislisina iye,biraq bul suffiks awizeki so'ylesi w tilinde tu'sip qaladi. Misali:

fahre ha'm fahr! Schreibe ha'm schreib!

stosse ha'm stoss! Steige ha'm steig!

Laufe ha'm lauf! Fliehe ha'm flieh!

Al ayrim feyiller o'zlerinin' imperativ formasin konyuktivke usap
jasaydi. Yag'niy olar o'zlerinin' jasaliwi boyinsha indikativ presensten pari q etedi.
Bular sein, haben, werden ko'mekshi feyilleri bolip tabiladi. [27, 124]

Misali:

Indikativ presens

Imperativ

bist

sei!

hast

hab (e)!

wirst

werde!

Nemis tilindegi imperativtin' ekinshi bet ko'plik tu'ri indikativ (aniqliq) meyili presensinin' ekinshi bet ko'plik tu'rine sa'ykes keledi, bunda tek ihr (siz) betlew almasig'i tu'sip qaladi. Misali: atmen! Offnet! Wartet! Badet! Sagt! schreibt!

Begegnet! Lest! Kommt! Nehmt! Fahrt! Gebt mir funf –sechs Tage Zeit.
(karak marchen)

Indikativ presens

Imperativ

atmen!

offnet!

Ihm begegnet

begegnet!

Misallardan ko'rinib turg'aniday indikativ presensinen, imperativtin' ayirmashilig'i onsha bayqalmaydi. Bulardin' betlik qosimtasi da birdey. Bundag'i tiykarg'i ayirmashiliq indikativ presenste ihr betlew almasig'inin', qollaniliwi bolsa, al imperativte ihr betlew almasig'inin' qillanilmawi yamasa tu'sip qaliwi.

Joqarida aytip o'tilgenindey, yag'niy imperativtin' ekinshi bet birlik formasina usap, imperativtin' ekinshi bet ko'plik tu'ride konyuktivke usap jasaladi. Sonida aytip o'tiw kerek, imperativtin' ekinshi bet ko'plik tu'ri, indikativtin' ekinshi bet ko'plik tu'rine usap jasaladi. Bul aytqanlarimizdi haben, sein, werden ko'mekshi feyillerin salistiriw arqali ko'rip o'temiz.

Misali;

Indikativ presens	Konyunktiv presens	Imperativ
<u>ihr</u> habet	<u>ihr</u> habet	hab(e)t!
<u>ihr</u> seid	<u>ihr</u> aeiet	seid!
<u>ihr</u> werdet	<u>lhr</u> werdet	werdet!

Misallardan ko'rinib turg'aniday, haben ko'meksh feyilinin' u'sh meyili formalarinin' presenste beriliwi bir-birine uqsas, al sein ko'meksh feyilinde bolsa indekativ presensi imperativke uqsaydi, al werden ko'meksh feyiline keletug'un bolsaq u'sh meyil formasinda da birdey. Bul u'sh meyil formasinin' tiykarg'i ayirmashilig'i imperativta ihr betlew almasig'inin' tu'sip qaliwi yamasa qollanilmawi bolip esaplanadi. [33, 112]

Al ayrim waqitlari buyriq tikkeley ekinshi betke qaratip qatan' ma'nige iye bolg'an jag'dayda ihr betlik almasig'i qollaniliwi da mu'mkin:

Seid ihr zur Prufung bereit!

Endi nemis tilindegi Imperativtin' birinsh bet ko'plik tu'rine keltiretug'in bolsaq bunin' jasaliwi Indekativ presenistin' birinshi beti ko'pligine uqsas bolip turadi. Biraq Imperativte "wer" betlew almasig'i feyili so'zden keyin turadi. Imperativtin' bul formasida ko'bnese buyiriy emes, al tilek, o'tinish, shaqiriq ma'nilerin an'latadi. Sebebi, birinshi bettin' ko'pliginde is-ha'reket so'ylewshi ha'm onin' menen bir kollektivte islenetug'in yamasa sol jumisti birge orinlawi

kerek bolg'an adamlar ta'repinen iske asiriliwi kerek boladi. Bunday jag'dayda minanday konstruksiya isletiledi:

Misali:

Indikativ presens	imperativ
1- bet koplik	1-bet koplik
wir gehen	Gehen wir!
wir schreiben	Schreiben wir!
wir lesen	Lesen wir!

Soni da aytip o'tiw kerek, joqarida aytilg'aninday nemis tilindegi geypara feyiller o'zlerinin' imperativ formasin indikativ ha'm konyukativke uqsas jasaydi. Bul aytqanlarimizdi biz haben, sein, werden ko'mekshi feyillerin salistiriw arqali qarap o'temiz;

Indikativ Prasens	Konyunkativ presens	imperativ
Wir haben	wir haben	haben wir!
Wir sind	wir seien	seien wir!
Wir werden	wir werden	werden wir!

Misallardan ko'rinip turg'aninday, imperativten indikativ ha'm konyunktiv presensler onsha ayirmashiliqqa iye emes. Tek g'ana bundag'i tiykarg'i ayirmashiliq indikativ presenstegi sein ko'mekshi feyilinin' sind bolip beriliwi ha'm wir almasig'inin' feyil so'zden aldin tuwri bolip tabiladi. [27, 125]

Bunnan basqa da imperativtin' birinshi bet ko'plik formasi ma'nilik jaqtan nemis tiline tiykarg'i feyildin' birinshi bet ko'plik ha'm modal feyili ja'rdeminde beriliw jag'daylari gezlesedi, yag'niy wollen ha'm lassen modal feyillerinin' oborotlari imperativtin' birinshi bet ko'plik formasina sinonim esaplanip , nemis tilinde ken' qollaniladi;

Wollen	wir	arbeiten!
Wollen	wir	schreiben!

„Nun, aber wollen wir nicht langer von diesen alten Dingen sprechen,
Frank!“ (B.Kellermann).

Nemis tilinde imperativtin' sipayi formasi indikativ presenstin u'shinshi bet ko'pligine usaydi, biraq sie betlew almasig'i infenitiv formasinda turg'an feyilden keyin kelip u'lken ha'rip penen jaziladi ;

Indikativ presens	imperativ
Sie kommen	Kommen Sie!
Sie warten	Warten Sie!
Sie gehen	Gehen Sie!

Reden Sie frei, gnadige Frau! Vor mir dürfen sie sich Ihres unglücks nicht schamen. Gehen Sie, Madame, gehen Sie! Reisen Sie glücklich! Machen Sie, was sie wollen, Herr Major... weisen sie doch, Fraulein.

-Geben Sie mir ihn wieder!

Hören Sie nur kurz. Rommen Sie wenigstens mir erst nach, Tellheim, was für Gespenster sehen Sie! Fassen Sie sich doch und hören sie mich.

(G.E.Lessing. Ausgewahlte werke).

Soni da aytip o'tiw kerek, birinshi bet ko'plik ha'm sipayi formalarindag'i buyriq ekinshi betke qaratilg'an buyriqqa qarag'anda ma'nisi ta'repten de o'zgesheligi seziledi. Onda qatan buyriq ornin' usinis, tilek-o'tinish siyaqli ma'niler iyeleydi. Forma ta'repten o'zgeshelik bolsa , buyriq qaratilg'an shaxs (adamnin') tin' almasiq formasinda keliwinin' sha'rtligi. Misali; Sehen Sie, auch das wichtigste haben wir einander noch nicht sagen können .

Eger usi misallarda almasiqlardi tu'sirip qaldiratug'in bolsaq pikir uliwma ma'nissiz bolip qaladi . Misali; sein, haben, werden h,t,b.

Ja'ne de ayta ketetug'in bir na'rse nemis tilindegi bir qatar feyiller sonin' ishinde haben, sein, werden feyillerinin' imperativi, indikativ ha'm konyunktivke usap jasaladi;

Indikativ presens	Konyunktivpresens	Imperativ
Sie haben	sie haben	haben sie!
Sie sind	sie seien	seien sie!
Sie werden	sie werden	werden sie!

Misallardan ko'rinip turg'aninday, usi feyillerdin' jasaliwinda onsha parq bayqalmaydi. Bundag'i tiykarg'i ayirmashiliq indekativ presenstegi sein ko'mekshi

feyillerdin' sind bo'lip beriliwi ha'm mperativ presens formasinda sie betlew almasig'inin' Imfinitiv formasinda turg'an so'zden keyin turadi.

Nemis tilinde imperativte preterito-presentia feyillerinen tek gana wessen (biliw) feyili qollaniladi . misali; Wissen!

1. Buyriq ma'nisinde qollaniliwi;

„Brenge ein paar tassen kafee und Zigarren in dan Billardsaal“ sagte er zu dem Folgmadchen, das uber den varplatz ging (Th. Mann)

2. Iltimas ma'nisinde beriliwi:

„Thomas mein sohn, sie mal so gut“ , sprach Johann Buddenbrook und Zog seie grosses schlüsselband aus der Beinkleidtasche. (Th.Mann)

3.Talap qiliw ma'nisinde qollaniliwi;

„Sie müssen sich mit min schlagen!“ (Th.Mann)

4.Qadag'an qiliw m'nisinde beriliwi:

„Betreten sie nich dieses Haus!“

5. Shaqiriq ma'nisinde qollaniliwi;

Bleibe hart und stark, gutes volk! (W SSredel)

6. O'tinish tilek ma'nisinde;

Gib (mir) doch mal das Buch her!

7.Shaxsg'a (adamg'a) arnawli itibar berilgende imperativ betlik almasiqlari menen birge qollaniladi;

„Kummere du dich um deine Angelegenheiten!“

„Kummere dich um die Formen!“ Der seifenlein ist fertig.

Nemis tilinde imperativ- buyriq meyilinin ushinshi bet birlik ham ko'plik formalari joq. Biraq buni aniqliq meyilinde Sollen feyili arqali beriwege boladi:

Er soll geben. Sie soll fortgehen.

Sunday-aq, feyildin' konyunktiv formasi arqalida buyriq ma'nisi an'latiladi. Bunda buyriq tikkeley ekinshi betke emes, ol arqali u'shinshi betke qaratiladi:

Der nachste trete ein!

Endigisi kirsin!

Sonday-aq, bulardan basqa da feyildin' aniq emes formasi yamasa baslawshi „man“ arqali beriletug'in ga'plerde de buyriq ma'ni an'latiladi. Bunday jag'daylar retsentlerde, ko'rsetpelerde usinislarda qollaniladi:

Man mache Raum!

Namen will man!

Man nehme ein Glass wasser!

Man nehme drei mal am Tage ein!

Nemis tilinde buyriq manisi joqarida aytilg'anlardan tisqari feyillerdin' infinitiv formasi ha'm partisip II Formasi arqalida beriledi:

Aufpassen! Setzen! Durch vorsichtiges Fahren Unfalle verhutzen!
Leben! Leben! Nicht sterben!

Aufstehen! Alle zurucktreten!

Aufgepasst! Nicht zu viel geschwatz!

Rauchen verboten! Stillgestanden!

Bunday jag'daylarda prefiksler feyilden ajratilmay naduris qollaniladi.

Sonday-aq, tag'i da Indekativ presens arqali ekinshi betke qaratilg'an buyriq ma'ni'li ga'plerde jiye-jiye gezlesedi; Du gehst jetzt nach Hause, und bringst line Tasche mit!

Bunnan basqa da awiz eki so'ylew tilinde buyriq ma'nisinin' feyilden basqa so'z shaqaplari arqali beriliw jag'daylari gezlesedi.

Bunday jagday a'skeriy buyriqlarda komandalar da gezlesedi; Schnell! schnell! schneller!

Ruhing! Vorwärts! Achtung!

Feuer! Weg! Zinks! Links! Links! H.t.b.

Joqarida atap o'tkenlerdi juwmaqlastirip aytqanda, barliq tillerge tiyisli bolg'an feyildin' Imperativ formasi nemis tiline de ta'n bolip esaplanadi. Usi Imperativ formasinin' jasaliwinda da ha'm de qollaniliwinda nemis tiline ta'n

bolg'an o'zgesheliklerde bar, ha'zirgi nemis tilinde Imperativtin' ekinshi bet birlik ha'm ko'plik, birinshi bet ko'plik ha'mde ekinshi bet arqali u'shinshi betke qaratilg'an sipayi formalari bolip, olar feyil tu'biri yamasa og'an qosilg'an suffiksler arqali beriledi. Sonida aytip o'tiw kerek, nemis tilinde Imperativtin' birinshi bet birlik ha'm ushinshi beti joq dep ko'rsetiledi. Biraq bul formalardi modal feyiller ha'm de ha'r qiyli grammatikaliq qurallar arqali beriwge boladi.

Bulardan tisqari jamiyetlik orinlarda awizeki so'ylesiw tilinde, buyriqtin' belgili bir adamg'a emes ha'mmege birdey ta'n bolg'an formalari da ushirasadi.

Imperativ nemis tilinde tek buyriq meyilin jasawshi formalar arqalida emes, al indikativ (aniqliq), konyunktiv (shart) formasindag'i feyiller menen de beriliw jag'daylari ushirasadi. Bunda ol qatan' buyriq yamasa usinis, ko'rsetpe ma'nilerine iye boladi.

QARAQALPAQ TILINDE FEYILDIN' BUYRIQ FORMALARININ' BERILIW USILLARI

Buyriq meyil so'ylewshi ta'repinen basqa birewge qaratilg'an buyiriw, ha'mir, talap etiw, shaqiriq-su'ren, o'tinish-tilek usag'an tag'i da basqa ma'nilerdegi is-ha'reketti an'latadi. So'ylewshinin' buyrig'i tin'lawshig'a (ekinshi ya birinshi betke), tin'lawshi arqali basqa birewge (u'shinshi betke) o'tedi. Sonliqtan haqiqiy buyriq meyil formalari, tiykarinan ekinshi ha'm u'shinshi bet arqali bildiredi: [14, 98]

al, ayt, oqit, jazdir, u'yret, u'yren, oqin, aytin, oqisin,
aytsin, qala ber, qabil et, otir, tur, ju'rsin, ko'rsin ham tag'i basqa.

Bizge belgili bunday buyriq meyil feyilleri u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanlarda betlenedi ha'm de bo'limli ha'm bolimsiz tu'rinde qollaniladi.

Tu'rkiy tillerde sonin' ishinde qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin' birlik sanin' aytip o'tpesten burin tyurkologiyada usi ma'sele menen baylanisli printsipial qarsiliqli pikirdin' bar ekenligin aytip o'tiwimiz kerek. Tyurkologiyalardin' bir toparinin' miynetlerinde feyilde buyriq formasinin' birinshi bet birlik saninin' bar ekenligi aytip o'tilgen.

Tyurkologiyalardin' basqa bir toparinin' miynetlerinde bolsa, feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet birlik sani biykar etiledi, yag'niy joq dep ko'rsetiledi. Usi usag'an qarsiliqli pikir tiykarinan, feyildin' buyriq ha'm o'tinish-tilek formasi dep ko'rsetedi. [4, 116]

Solay bolsa da, usi bir zat birinshi topar ilimpazlarini miynetlerinde bolsa feyildin' o'tinish-tilek formasinin' birinshi bet birlik sani, ekinshi topar ilimpazlardin' ilimiy miynetlerinde bolsa, feyilinin' o'tinish-tilek formasinin' birinshi betinin' birlik sani dep beriledi. A'llette, bul jerde qarsiliqli pikirdi a'melge asiratug'in eki pikirdin o'z aldina feyil formasinin' bir sistemag'a biriktiriliwi menen aldin'g'i tartisli masele o'z-o'zinen a'hmiyetin jog'altadi. Feyildin' buyriq formasinin' yamasa buyriq meyildin' birinshi betinin' birlik sani qaraqalpaq tilinde feyildin' tu'birine –ayin -eyin affikslerinin' qosiliwi arqali jasaladi;

-Men de allanin' ati menen ant eteyin , shiragim, senin janindi almaqshibolg'an quyin dawi kelgenshe senin' menen birge bolayin,-dedi.

(min' bir tu'n .arab xaliq ertegi).

Arzim sag'an aytayin,

Pa'tyamdi bereyin.

Tanidin'ba sen- dedi,

Tanitayin men- dedi. (qaraqalpaq folklori)

-Qa'ne, qasima jaqinla, o'lim-o'lim bir o'lim, baltani salip o'leyin.

Qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet birlik sani ayriqsha forma jasaytug'in qosimtanin' izinen tiyisli betlik qosimtasinin' qosiliwi menen jasaladi. Usi jerde feyil formasin jasaytu'gin affiks penen betlik qosimtasin' ko'rsetiw ma'selesinde tyurkologiyada birlik joqlig'in da aytip o'tiw kerek. "Ha'zirgi qaraqalpaq tili" degen miynette, feyildin' tu'birine (-a,-e, -i,) -yin, -in, -in affiksleri qosiladi dep beriledi. Usilardan malim boliwina qarag'anda feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin' birlik saninda forma jasaytug'in affiks penen tiyisli betlik qosimtasin bilay korsetip otiwge boladi;

forma jasawshi affiks; -ay// -ey.

Betlik qosimtasi; -in// -ini.

Usi jerde "Hazirgi qaraqalpaq tili" degen miynette -ayin -eyin menen bir qatarda -yin -yin usinday qosimtalari da korsetiledi.

Forma jasaytug'in affikstin -ay, -ey varyanti keyingi dawissiz seslerge pitken feyillerge qosilip birinshi bettin birlik sanin an'latatug'in qosimta menen birlikte qaraqalpaq tilinde -ayin -eyin formasinda keledi.

-Allanin ati menen ant eteyin.....

Ha'zir koreyin, tu'sken payda qa'nshellu bolsa da ekewimizge ortaq bolsin, dedim.

-hay, juzi qara, sirgiyalar! Ne islep ne qoyg'anlarin'izdi ishlerin'bilip turgoy onda men ozim ko'rseteyin ko'resindi! Ol desen' oleyin qal desen' qalayin.

(min bir tun , arab xaliq ertegi)

Qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet birlik saninin' bolimsiz tu'ri forma jasaytug'in affikstin aldina -ma , -me qosimtasinin' qosiliwi arqali jasaladi. Buni toliq korsetetug'in bolsaq -mayin, -meyin bolip keledi;

Allanin' ati menen ant etemen, men kol menen baliqlardin' qupyasın bilmey, shaharge qaytpayin da , patshaliq taxtimdi da kormeyin, -dedi patsha.

Qaraqalpaq tilinde bolimsiz modelin jasaytug'in affiks benen feyil formasin jasaytug'in affikstin dawisli sesleri uylesip keliwi natiyjesinde minanday struktura kelip shig'adi; [2, 67]

-ma	-ayin	-ma; yin	-mayin
-me	-eyin	-ma; yin	-meyin.

Bul stuktuwra juwan dawislilarda usi bir sestin' nizamli strukturasin juzege shig'aratug'in bolsa, jinishke dawislilarda har tarepten u'ylesip kelgen eki sestin' hesh qaysisina usamaytug'in ssesine koshedi; oqima –ayin oqimayin,

kelme eyin kelmeyin. Sonday-aq qaraqalpaq tilinin' feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet birlik saninin' soraw formasi -ba , -be, soraw janapayinin' qosiliwi arqali da jasaladi

Usi qalada neshe daw bar ekenin aytayin ba ?

Janindi jahannamga berip jibereyin be, ne dep ju'rsen'?- deпти.

Tilimizde bunday buyriq meyil soraw formasi ko'plep qollaniladi. Feyildin' buyriq formasi, buyriq, ha'mir etiw, usinis, tilek- o'tinish usag'an tu'rli ma'ni alatug'inlig'in aytip o'tken edik. Usi ma'niler basqa feyil formalari arqali da an'latiliwi mu'mkin. Feyildin' buyriq formasinda ha'r qiyli grammatikalik ma'ninin' an'latiliwinda

Buyriq beriwshi ha'm usi buyriqtin' ko'niktirilgen obektin' bildiretug'in subektin' boliwi za'rur bolip esaplanadi. Yag'niy buyriq beriwshi shaxs (adam) ha'm buyriq beriliwshi shaxs .

Feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin' birliginde buyiriwshi ha'm buyiriliwshi shaxs (adam) sol bir subekt bolip , bul feyil formasinda za'rur bolg'an

eki ta'replik, yag'niy buyiriwshi shaxs (adam) ha'm sol buyriqqa ko'niktirilgen shaxs ti mazmunliq jaqtan bir obekte jiynaladi; [4, 60]

-Men qalag'a keteyin shaxzadanin' qasina barayin.

Senin' qaptalin'da quri otirmayin, u'yge barayin.

-Sonson' jigitlerge oylasayin, jatarda xabar alin, bir juwabin bereyin, dep edi.....

Feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin' birlik sani waqti jag'inan ha'zir, yag'niy so'ylesiw mo'mentinde yamasa jaqin arada bolatug'in isti, ha'reketti, qiymildini bildiredi. Sonin' ushin feyildin' buyriq formasinin' keler ma'ha'ldi jasaytug'in affiksleri menen ma'niles keliwi mu'mkin. Tap usinday etip qollanilg'anda da buyriq forma so'ylewshinin' sol jumisti orinlawg'a degen oyin, sol isti yamasa jumisti etiwge degen niyetin bildiredi;

Ko'rmeyinam, ku'ymiyinam dep, usi jerde qala bersem neqilar eken?.....

-Ha'zir aytayin. O ma'rha'matli patsham! A'kel berman keseg'anamdi alayin, Mina o'mirdin' la'zzatine qanayin!

(Min' bir tu'n, arab xaliq ertegi)

Joqarida keltirilgen misallarda buyriq formasinin' endi yamasa ha'zir bolatug'in is-ha'reketti, qiymildini bildiriwi, tap usi grammatikalik ma'ninin' feyildin' ha'zirgi ha'm keler ma'ha'l formalarinda kelgenligin ko'remiz. Feyildin' ha'zirgi yamasa kelesi ma'ha'l formalarinda bolsa, birinshi baslang'ish yamasa tiykarg'i zat is-ha'rekettin' waqit tu'sinigi bolip esaplanadi;

-Pulin bereyin de qag'azin alayin!.

-Qoy, bunin' ishin alip ko'reyin!

-Kishkene qiz, men onda keteyin.....

-joq, sabir eteyin!.....

-Bir na'rse aytayin, toqtap tur azmaz.

Usi misallardan ko'rinip turg'aninday feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet birlik saninin bildiretug'in-ayin, -eyin qosimtalari soylewshinin' bir isti, qiymildini is- ha'reketti orinlawina yamasa orinlamawina bolg'an qatnasin bildiredi.

Sonday-aq, feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet birlik sani turaqli so'z dizbeginin' qatarinda kelgende ma'nilik jaqtan ku'shli arziwdi bildirip, jalbariniwdi, siyiniw usag'an ma'nilerdi bildiredi;

-Qurbanin' bolayin ha'zireti patsham, gu'namdi keshire go'r!

-Sadag'an' bolayin, shaxzada, sen ag'an'a tuwri tu'sin.

(min' bir tu'n , arab xaliq ertegi)

Qaraqalpaq tilinde modalliq ma'ni an'latatug'in -ay, -ey affiksin qabil etken feyillerden jasalg'an feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet birlik sani bolimli formada kelgende ruxsat sorawdi, iqtiyar beriliwin ha'm de bolimsiz formasa kelgende xabardar boliwdi an'latadi;

-Al endi, tilekti men aytayin,-dep Turdibay shayir kesianin tu'bin jorg'a shayip turg'an arag'ina termile so'yledi. Mende u'yg'e jetip qala qoyayin, mashinan'di shaqirdiq!

Qaraqalpaq tilinde feyildi buyriq formasinin' birinshi betinin' birlik sani –da, -de janapaylari menen kelgende, so'ylewshinin' isi , qiymildini , ha'reketti etiwge degen yamasa orinlawg'a bolg'an juwmaqlang'an na'tiyjesin bildiredi;

-Dayi men awilg'a qaytayin da!...

Feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet birlik saninin' grammatikalik ma'nisi, kontekstte ha'r xiyli leksik ha'm leksika-grammatikalik qag'iydalar arqali tu'rli-tu'rli ko'z- qaras ju'zege keledi. Bulk oz-qaras tiykarinan feyil formasinin ha'm onin' menen keletugin leksik ha'm grammatikalik qag'iydalardin ma'nlier menen tig'iz baylanisli bolip esaplanadi.

Tu'rkiy tillerde sonin' menen bir qatarda qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet birlik saninin' bar ekenligi yamasa joq ekenligi haqqindag'i ma'sele usi bettin ko'plik saninada tiyisli. Feyildin' buyriq formasinnin' birinshi bet birlik sanin bar dep esaplag'an ilimpazlar onin' koplik saninin' bar ekenligin de atap ko'rsetken. Sonin' ushin usi ma'sele boyinsha basta aytip o'tilgenlerdi qaytalap o'tiriwdin' za'ru'rliqi joq. Endi feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin' ko'plik saninin' jasaliwina kelsek, bul qaraqalpaq tilinde -yiq, -e , -yik formasina iye boladi . Usi jerde bir na'rseni aytip o'tiw

kerek bul formani N.K.Dmitriev “Bashkurt tilinin’ grammatikasinda” tilek meyildin’ birinshi betinin’ ko’pliginen alip, shartli ra’wishte buyriq meyildin’ I-bet ko’plik formasina o’tkeredi.

N.K. Dmitrievtin bul formani buyriq meyilge o’tkeriw sebebi, bunda qanday da bolmasin, tilek meyildin’ I-bet birlik formasinan o’zine ta’n o’zgesheliginin’ bar ekenligin esapqa aladi. Tilek meyildin’ –ayiq, -eyik, ko’plik formasinda haqiyqiy tilek –o’tinish ma’niden ko’re, shaqiriq ma’nidegi buyriq basim keledi, sebebi, -ayiq, -eyik formasi arqali bildirilgen is- ha’reket tek so’ylewshinin’ o’zine qaratilmay basqa birewlerge –ko’pshilikke qaratiladi. [15, 20]

Ko’pshilikti qaratiw, shaqiriw, majburlew ma’nisindegi is- ha’reketti an’latadi; barayiq, keteyik, isheyik, turayiq, jazayiq ha’m t.b.

Atti shawip o’tin’ler, ba’rshen’izdi ko’rip qalayiq, hammege ten patya bereyik-dedi.

-Allanin’ ati menen ant eteyik, mina balen’nen awlaq bolayiq, -dedi qapini ashqan hayal.

Eski tu’rkey tillerinde ha’m hazirgi turkey tillerinin’ geyparalarinda qollanilatug’in birinshi bet ko’plik sanindag’i buyriq meyildin’ -ali, -eli formasi ha’zirgi qaraqalpaq tilinde qollanilmaydi. Bul forma XIX a’sirdegi qaraqalpaq klassik shayirlarinin’ shig’armalarinda, sonday-aq folklorda ushrasadi.

Misali;

Sawash bolsa bedey jalin’ o’rel,
Perizat penen oynap, da’wran su’rele,
Peri atina toqal ati ten’ kelmes,
Kel ha’, qoblan, at shabisip ko’rele.

(Qaraqalpaq folklori)

Feyildin’ buyriq formasinin’ birinshi bet, ko’plik saninin’ bolimsiz -ma, -me affiksinin qosiliwi arqali jasaladi.

Misali;

Ol jerge barmayiq, ko’rmeyik da’wdi, -dedi Shaxzada.

(min’ bir tu’n , arab xaliq ertegi)

Tu'rkiy tillerde sonin' ishinde qaraqalpaq tillerinde de feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet ko'plik saninin' soraw turli-turli leksika-grammatik qag'iydalar ha'm intonatsiya arqali an'latiladi. Bunday meyildin' birinshi betinin' ko'plik saninin' soraw formasi -pa , -pe, -ba, -be janapaylarinin' qosiliwi arqali jasaladi;

-Qa'ne, endigi ma'sele , erten' ha'm keleyik be?

Yamasa tu'sten keyin kelip komekleseyik pe?

Feyildin' buyriq formasinin' har bir betinin anlatatug'in grammatikaliq ma'nisinde uliwmalıqlar boliwi menen birge olardin' ha'r qaysısına tiyisli bolg'an tiykarg'i ayirmashılıqlar bar. Bul feyil formasinin' barlıq betlerinde de soylewshinin' is-hareketi, usi is-hareketi tamamlawg'a bolg'an qa'lew, niyet, umitiliwi ha'm usig'an uqsaslar tinlawshig'a, koniktiriledi, yag'niy orinlawshi onin' ozi bolip tabiladi, yamasa onin' orinlawi tin'lawshinin' o'zine ju'klenedi. Basqasha aytqanda, feyildin' buyriq formasında buyriq ekinshi obektte koniktiriledi. Mazmunlıq jaqtan birinshi bettin birlik ham ko'plik sanlari so'ylewshini ha'm so'ylesiwshilerdi bildiredi. Sonlıqtan, feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin' koplik sanında buyiriwshi ha'm oni orinlawshi bir obektte ja'mlenedi. [14, 55]

Feyildin' buyriq formasinin' birinshi bet ko'plik sani soylewshinin' soylesip atirg'an adami menen birgelikte orinlawga bolg'an jumisi (isi) is-hareketi etiwge bolg'an usinisin , shaqiriwin, ma'slahatin, meyilin ham tag'i basqa ma'nilerdi an'latadi;

-Yaqshi, onda amanlıqta ko'riseyik!....

-Ayttiq boldi-g'o Berdambet ag'a, turayiq! -dedi shibjinlap.

Feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin koplik sanininan'latatug'in usinis , ma'slahat, u'ndew, shaqiriw, soraw ha'm t.b. grammatikaliq ma'nisi waqitliq jaqtan endi yamasa jaqin arada bolatug'in is-ha'reketi, qiymildini bildirgende, feyildin' keler ma'ha'l formasında da keliwi mu'mkin.

-Toy tamamlansin, bale basilsin, ne daw-janjelin' iz bolsa sonnan son qarayiq!

Qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin grammatikaliq ma'nisin tu'sindiriwde onin' menen qollanilatug'in har qiyli leksik,

leksika-grammatikaliq ha'm morfologiyaliq birliklerdin' de ahmiyeti ulli bolip esaplanadi.

Qaraqalpaq tilinde buyriq formasinin' birinshi bettin koplik sani modal ma'ni an'latug'in yamasa gey bir oz ma'nisinde keletug'in -kel, -kelin', -tur, -turin', -qoy, -qoyin' usag'an feyil formasinin' ekinshi betindegi so'zler menen kelgende, bular onin' anlatatu'g'in usinis, o'tinish, qaratpa, ma'slaha't, shaqiriq usag'an grammatik ma'nisin buring'idan da beter ku'sheytedi.

Sonliqtan da kel, kelin, qoy, qoyin, tur, turin, jur, jurin modal ma'nide kelip, so'ylewshinin' is-hareketi qiymildini a'melge asiriwda payda bolg'an meyilin, oni orinlawg'a bolg'an ko'z-qarasin bildiredi;

Jur keteyik, shay-pay isheyik, demindi al...

Kel ekewimiz, erkeklershe so'yleseyik....

Ju'rin', bir kese shay isheyik....

Qaraqalpaq tilinde qa'ne so'zinin' o'zi yamasa feyildin' buyriq formasinin' ekinshi betinde keletug'in so'zler menen berilgende feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin' ko'plik I- saninin' grammatikaliq ma'nisin ku'sheytedi.

-Qa'ne, ju'r, Gu'lxantikine keteyik!

-Qa'ne, basqa ga'p so'zdi qoyayiq!

-Qa'ne, ju'r, sonin' u'stinen o'tip keteyik!

Qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formasinin' birinshi betinin' koplik sanina -da, -de, -ta, -te janapaylari qosilg'anda soylewshinin' is-hareketi qiymildini, orinlawg'a bolg'an usinisi, o'tinishi, ma'slaha'ti, shaqiriwi kategorya qasiyetine iye sezim juzege keledi;

Misali; barayiq-da, keleyik-de, qaytayiq-ta, jureyik-te

-Tog'ayda barip otin shawip qaytayiq-da! (min bir tu'n, arab xaliq ertegi)

Sonday-aq buyriq meyildin ko'plik sandag'i birinshi betine -shi, -shi

Janapaylari qosilip buyriqti da'slepki kore jumsatip ko'rsetedi.

Misali;

Keeteyikshi, barayiqshi, jureyikshi h,t,b.

-Keteyikshi, bul jerden tezirek!

(min bir tu'n, arab xaliq ertegi)

Qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formasinin ekinshi betinin birlik sani ha'm dorendi feyiller arqali beriledi;

Misali; oqi ,isle. Biraq ekinshi bettin birliginin sipayi turi feyil tu'birine; (i)-n, (i)-niz, -(i) niz, -(i) n betlik affikslerinin jalg'aniwi arqali jasaladi. Haqiyqatinda, feyildin' barliq t'u'biri ha'm do'rendi formaları buyriq meyildin' ekinshi bet birlik sanında aytiladi. Sonliqtan tu'bir ha'm dorendi feyiller meyildin' ozi(tiykari) bolip esaplanadi. Hatte , buyriq meyildin'II- bet birlik formasi tu'p dareje feyilleri siyaqli, barliq meyil paradigmasinin baslang'ish formasi boladi. Sebebi meyil fraktegoriyasinin basqa semantikaliq tu'rleri feyil tiykarina belgili affikslerinin jalg'aniwi arqali bildiriledi.

Misali;

-Angimeni qoy, bari bir senin' ajelin jetip tur. Onnansha iymenin'di u'yir.

Al bala, endi izine tu's, -dedi wazir.

Olay bolsa, allaga qulliq etip jalbarin mu'mkin tilegin qabil bolip baleden qutilarsan',- dedi,Jin-jipir.

(min bir tu'n , arab xaliq ertegi)

Sunday-aq feyildin' buyriq meyilinin' ekinshi bet birlik saninin' sipayi formasi

qollaniladi.

Misali;

obalina qalmaniz,-dedi.

-Aqsaqal, qulaq salip, bar intaniz benen tinlan'iz!-dedi jas jigir.

(min bir tun , arab xaliq ertegi)

Basqa tu'rkiy tillerdegige usap qaraqalpaq tilinde de feyildin' buyriq formasinin ekinshi bet

birlik saninin bolimsiz turi -pa, -pe, -ma, -me affiksinin qosiliwi arqali jasaladi.

Misali;

-Meni qiynama, ol qupyani ashсам, izsiz ketemen, dep turganim joq pa?

-Allatalam saqlasin, balam, azat basindi ajelge baylama, -dedi wazir.

-Quday ushin, sen menin' qanimdi moynima ju'kleme.

(min bir tu'n , arab xaliq
ertegi)

Qaraqalpaq tilinde buyriq formasinin ekinshi bet birlik sani soylewshinin usinisi, buyrig'i, ha'mir etiw, talap etiw ha'm usig'an uqsaslari boyinsha orinlanatug'in is-ha'reketti bildiredi. Tap usinday ma'nide keletug'in buyriq formasinin' ekinshi bet birlik sanindag'i sozler qaytalanip yamasa izli-izinen qollanilg'anda, onin' ma'nisindegi buyriq, ha'mir etiw, usinis, o'tinish ha'm usig'an usag'anlar tiyisli kategoryaliq ahmiyetke iye bolip, aniqtan-aniiq orinlanatug'in is-ha'reketti bildiredi. [4, 67]

Misali;

Olay bolsa, orninnan tur. Mina qapinin manlayshasina jazilg'an jaziwdi
oqi,- dedi. (arab xaliq ertegi).

Feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet birlik sanindag'i so'zler baylanisli yamasa baylanissiz izli- izinen qollanilg'anda, olardin' birinshisi ekinshisinen an'lasilatug'in is-ha'rekettin', qiy mildinin' qanday jag'dayda bolatug'inlig'in bildiredi ha'm hal feyil ma'nisinde keledi.

-Onday bolsa, belindi bekkem
buwda qolina balta, arqan alip, togayg'a barip otin shap.

Feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet birlik sani u'ndew, shaqiriq, na'siyat, ma'slaha't mazmunli buyriq, usinisti an'latadi, onin' usi ma'nisi so'ylesiw sitwatsiyasin ha'm tu'bir feyildin' leksik ma'nisi menen baylanista ju'zege shigadi.

Misali;

Mart bol! Xabardar bol! Har bir
qademindi bilip bas!.....

Feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet birlik sani siyiniw, minnetdar boliw mazmunli o'tinish-tilekti an'latqanda so'ylesiwshinin' tin'lawshig'a degen jaqsi niyetin, otinishin an'latadi;

Misali;

Saw bol! Qaynim !

Qaraqalpaq tilinde buyriq meyil tu'bir ha'm dorendi feyillerge -g'ir, -gir, -qir, --kir affikslerinin jalg'aniwi arqalida ku'shli imotsionalliq ma'nige iye bolg'an buyriq meyil jasaladi. Bul affiksler arqali jasalg'an buyriq meyil dara so'z yamasa turaqli so'z formalarinda kelip keyiw, g'arg'aw, qayg'iriw yamasa baxit tilew ma'nilerindegi buyriqti bildiredi. Buyriq meyildin' bul tu'ri kobinese awizeki so'ylew tilinde qollaniladi; qirilg'ir, on'bag'ir, buyirmag'ir, ospeg'ir, joq bolg'ir, qarabasqir, tili qirqilg'ir, ju'zi qara bolg'ir, bereket tapqir, o'miri uzaq bolg'ir, qollari dart kormegir, onip o'skir ha'm tag'i basqa

.Misali;

Ant etsin, ant atip ketkir? G'arg'is atqir, g'arg'is atsin sendey iyt, usi halg'a duwshar etken sen, ekensen g'oy.

-Qudaydan tapqir iyt! Seni ulamanin' balasi dep kim aytar?

(G.Shamuratova "Qanli kol waqiyasi)

Ja'ne de ayta ketetug'inim bir masele eski tu'rkiy tillerinde ha'm ha'zirgi tu'rkiy tillerdin' geyparalarinda qollanilatug'in ekinshi bet, birlik sandag'i buyriq meyildin' -g'il, -gil formasi hazirgi qaraqalpaq tilinde qollanilmaydi. Bul forma XIX asirdegi qaraqalpaq klassik shayirlarinin shig'armalarinda, xaliq qosiqlarinda, qabusnama ha'm ha'dislerde ushrasadi. Sonliqtan bul forma ha'zirgi qaraqalpaq adebiy tilinin' meyil kategoryasina tiyisli emes; [14, 56]

A'y kewilim, oylanip ko'r sabir qilg'il,

O'zin'nin' isin'e mustaqam bolgil (Kunxoja)

Bergil attin bayrag'in'!

Sabir etkil, Qoblanjan,

Ga qong'il, ga qonbag'il ozin' bil, -dep jiladi.

Bunnan basqa da qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin' ekinshi bet birlik sanina -shi, -shi, janapaylarinin' qosiliwi arqali jasalip buyriqti buring'idan kore jumsartip keledi.

Misali;

alshi, -bershi, -ketshi, alsanshi, -bersenshi,

Aynalayin, hamirshim juwap bershi mag'an, -dep tag'i jilap otir eken.

O, omir! Sen nesen ozin'?! Mina jaziqsiz qullardi ayasan'shi!

-Kempir-aw, aqiri, aziraq shidasan'shi, haw?!

Buyriq meyil shart meydin' II- bet birlik formadag'i -san', -sen' affiksine -a, -a', -o janapaylarinin' qosiliwi arqali bildiriledi. Bunnan basqa da -da, -sa, -se, -oy, -o's, -sesh janapaylarida soylew tilimizde ju'da aktiv qollaniladi.

Bul janapaylar tu'bir sozlerge qosilip ta, dara tu'rip ta qollana beredi. Bul janapaylar gapte qollanilg'anda soylewshinin'tin'lawshig'a bergin buyrig'in, tilegin, o'tinishin, gijiniwin, sonday-aq, keskinbuyiriwin ha'm tag'i basqa modalıq ma'nilerdi.

Misali;

- Shoshan'latpay arman tartsa-a,...iyt senin'!...

_ Biraqta bilayinsha kewildi bir kotersen'-o!...

Bir awiz til qatsan'-o, `bawirim janım! – dep hayaldin' so'yletpey qoyatug'in turi joq (Min' bir tun. Arab xaliq ertegi).

Ajar; -Neg'ip tursan'? ... Jaqinlasesh! Kes!

Qosjan; -Jo-joq, ozin'... men hesh na'rse bilmeymen...

Ayta gorme!

Ajar; -Aqilin'nan adastin' ba? Sen kespegende kim kesedi? Bolsesh! Qolin'dag'i pishaqti akel. Ozim aytaman.

Sonday-aq, bunan basqada, qaraqalpaq tilinde buyriq ma'nisin ku'sheytiwshi maqsetinde -g'oy / -gor janapaylari da ko'plep ushirasadi. [14, 59] Misali;

O,..aynalayin mirzam rsh bolmasa kewilge darman bolarlıq bir-eki awiz soz ayta g'oysan'-o –dep zarlap jiberdi.

-Aynanayin, jeter edi, oldimg'oy endi! –degen jigittin' qolindag'i ishqirg'an dawis esitilip turdi. Biraq ta tezirek ayta gor.

-Al, shirag'im, olay bolsa tezirek baslaygor, -dedi patsha aldig'a en'terile berip.(Min' bir tun. Arab xaliq ertegi)

Buyriq o'tinish, iltimas ma'nilerin qabil etkende -g'oysa/ -qoysa siyaqli janapaylar arqali berilip , gaptin'qaratpa ag'zasi ko'binese ga'ptin' keyninde keledi . Al basqa waqitlari qaratpa so'z gaptin' aqirinda keledi; [4, 70]

Uyqin' kelip, otirmasa keshegi an'gimen'di dawamlay g'oyso, ajapa! –dedi.
Al, endi ozin' aytag'oyso, -dedi jigit

(Min'bir tun. Arab xaliq ertegi)

So'ylewshi birew bolip tin'lawshilar qatari ko'pshilik bolsa, olardin' arasinan buyriq berilip atirg'an shaqistin' (adamnin') ati yamasa onin' ha'meli darejesin aytiw arqali da buyriq beriledi. Bunday jag'idayda qaratpa soz gaptin' basinda keledi;

Wazir adam jiberip aldin'izg'a shaqirtin'iz. Kelgen son' gellesin shawip taslan'iz –dedi.

Proza, poieziyada, ko'rkem shig'armanin', qosiqtin' qurilisini saqlaw ushin sen almasig'i qollaniladi;

O'z isindi jaqsi niyet danalarg'a tapsir sen.

_____ Qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet birlik sani arqali qatan', keskin buyriq beriledi. [4, 71]

Misali:

- Tasla baltani. Bolmasa is ko'resen'
- Jog'al ko'zime ko'rinbey.
- Uslan'! Baltani qolinar julip alin'!
- O'shir u'nin'di biyhaya! G.Shamuratova “Qanli ko'l “
waaqiyasi

Sha'pik: - Narim, sherim bosat! Jiber sag'an ziyansiz.

Ko'terme miltiqti! Bulda sonda.

Ko'binese bunday buyriqlar patshalardin' ha'm de a'skeriy buyriqlarda gezlesedi. Bunday buyriqlar ko'pshilik jag'daylarda qisqa boladi. Sonday-aq feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet birlik formasi ha'zirgi ma'hal formasi arqali da beriledi, ha'm de bul waqitta buyriq qatan' formag'a iye boladi:

-Ha'zirgi menin' ko'zimshe mina ja'digey gazzaptin' gellesin shap!
(Min' bir tu'n . Arab xaliq ertegi).....

Sonday aq bir ga'ptin' ishinde belgili bir adamg'a qaratilg'an buyriqtin' ha'm ekinshi bet birlik ha'm sapayi formadaberiliwide ushrasadi. Bul bolsa

qaraqalpaq tilinin' o'zine ta'n o'zgesheliklerinen bolip esaplanadi. Bunday waqitlari buyriq qaratilg'an qaratpa so'z ekinshi orinda keliw jag'dayi gezlesedi: [14, 71]

- Shap Shubin, bar, izinen hesh qashan Muxammedjannin' bir o'zin jiberiwshi bolman' ,.... qayda barmaqshi bolsa da izinen qalman' – dedi Kaus(Beruniy. O. Bekbawlov).

Ko'rsetilip o'tilgenlerge tiykarlanip feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet birlik saninnin' qallanilip ju'rgen tiykarg'i ma'nistin' buyriq, usinis bolip turg'anlig'inan belgilew mu'mkin. Sonin' menen birlikte bul feyil formasi ayirim jag'daylarda o'kinish, sha'rt usag'an ma'nislerde de beriledi. Biraq onin' usi ma'nisi feyildin' formasi tu'rinde tiykarlawshi – faktor emes. Sonliqtan da bul jerde onnan an'satilg'an is ha'reket , qiymildi mazmunliq jaqtan tin'lawshig'a ko'niktiriledi .. Tap usi ayirmashiliq ta feyildin' buyriq formasin qa'siyetlendiriwshi

ayirmashiliqlar bolip esaplanadi. [4, 71]

■ Qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik sani -- -in' , -n' , lar/ -in'iz / -n'iz,/ ler/ affikislerinin' qosiliwi arqali jasaladi: [14, 62]

- Ayaq qolin shandip baylap, sandiqqa salin'lar da sha'harden awlaqqa aparip, qilish penen shawip o'ltirin'ler.

O'limtigi qus penen iytlerge jem bolsin! – dedi (Min' bir tu'n) .

Endi mine , qolim baylawli aldin'a kelgenimde

„ Ha'zir gellesin shabin'lar“!- dep pa'rman berdi. Bulda sonda :

- Awizin'izg'a kelgendi sandiraqlamay tinish otirin'lar ; anaw man'layshashtag'i jaziwdi oqig'an joqsizlarma, tillerin'e iye bolin'lar!- dedi,- Bulda sonda/--- --- --

Ko'rip o'tilgen misallarda buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik sani , birlik saninan o'z ayirmashiliqlarina iye bolip tabiladi..

I. Ha'zirgi qaraqalpaq tili . Morfologiya .

No'kis,1981.

Yag'niy buni aniq tu'sindiretug'in bolsaq –lar/ -ler ko'plik jalg'awi qosilsa buyriq miyildin' ekinshi bet ko'plik tu'ri jasaladi.

Buni sezgen hayal :- Tag'i da eki dinar pul a'kelip berin'ler! – dep buyirdi.

- Bunnan qoriqpan'lar, to'menge tu'sin'ler,- dep im qag'adi

(Min' bir tu'n . Arab xaliq ertegi).....

- Buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik sanin jasasytug'in affikisler tiykar feyillerge jalg'anip, so'ylewshi ta'repinen eki yamasa bir neshe tin'lawshig'a qaratilg'an buyrtiqti tilekti yamasa buyriq o'tinishti an'latadi: ju'r-in', qara-n', isle-n' ayt-in', oylan-iniz', sana-in'iz, jaz-in' .

Misali:

Balalar tinishlanip tapsirmani islen'... Biraq ko'p arqayin bolman'. Qayaqa barsan'iz da turaqli ma'nzilin'izdi aytip tez xat jazin'. U'yden taptin'ban'. Xattida tartinbay awilg'a jaza berin'! E.O'tepbergenov „Qumar“/....

Tilde –n'iz formasi ko'plik ha'm hu'rmet izzet ma'nilerin qosa an'latadi.

Sonin' menen birge ko'plik formalar -n', -in'iz formasi ,siz dew:-- ma'nisinde bir adamg'a tin'lawshig'a qaratilg'an buyriq, o'tinish – tilek ma'nilerinde jumsaladi. Buyriq meyildin' ha'm -in'iz formalarinin' arasinda azli-ko'pli pariqa joq emes. Olardan -in'iz formasinda sipayiliq, izzet- hu'rmet ma'nileri basimiraq boladi.

Joqarida aytip o'tkenimizdey buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik tu'ri

-lar/ –ler affikisi jalg'anip jasaladi depen edik. Bunday jag'dayda –lar/ -ler affikisi is-ha'rekettin' bir neshe tin'lawshig'a aytilg'anin aniqlap ko'rsetiw, ko'plik ma'nisin ku'sheytiw maqsetinde buyriq meyilge jalg'anadi.

-Suw! Suw! Suw berin'ler?!! Kim bar bul uyde , suw berin'ler?! –dep qalayu bolsa solay baqira basladim.!(E.O'tepbergenov „Qumar“....)

Aqshaxan: - Ja'llad! -dep baqirdi , eki pashshap tayar boldi.

- Bunnan ketin'ler, Polatqa jetin'ler, awdarip attan alin'lar ,... moynina arqan salin'lar. (Qaraqalpaq xaliq folklori).

Buyriq meyildin' ekinshi bet, ko'plik saninin' bolimsiz formasi -ma//

-me// -pa// -pe qosimtasinin' qosiliwi arqali jasaladi:

Malik: -Shuwlay bermen' , ha'zir sespey qatiradi.....

Sha'pik: - Joq atpan'lar! Ol ana jolbaris . Sestin'di shig'arma.

Nurlibay: - Atpa, atpan'lar! Ol o'zi ja'bir ko'rip kiyating'an jolbaris.

(G.Shamuratova "Qanli ko'l waqiyasi").

Misallardan ko'rip turg'animizday buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik formasinin' bolimsiz tu'ri , so'ylewshininm' ko'pshilikke qaratilg'an ,... bir na'rzeni islemewge orinlamawg'a degen buyrig'in bildiredi. Buyriq meyildin' ekinshi betinin' ko'plik tu'ri , birligine uqsap –shi, -shi janapaylarinin' qosiliwi arqali jasalip buyriqti buring'idan go're jumsartin'qirap ko'rsetedi: barin'larshi, ko'rin'lershi , ju'rin'lershi h.t.b.

Misali:

Barin'larshi , ko'rin'lershi ol jerde ne bolip atir eken?! (Min' bir tun. Arab xaliq ertekleri)

Feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet ko'plik sani buyriq yamasa usinisti an'latqanda, so'ylewshinin' erki menen orinlanatug'in is- ha'reketti , qiymildini , jag'daydag'ini bildiredi.

Misali:

- -- Turin' endi .. . Buni alip ketin' . Bir sebep penen kelisipsizler , patshanin' balasi menen so'ylesin' oylasin'.

(Min' bir tu'n. Arab xaliq ertegi)

Feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet ko'plik sani shaqiriq, su'ren, wasiyat an'latqanda so'ylewshinin' is-ha'reketke, qiymildig'a bolg'an onin' na'siyatin bildiredi:

G'arassizlik ba'lent tutin'!

Xaliq meditsinasinan paydalanin'!

Qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik sani qa'ne, ju'r / ju'rin' uqsag'an modal ma'nide keletug'in so'zler menen qollanilg'anda , olar feyil formasinin' grammatikaliq ma'nisine kategoriyaliq ma'ni tu'sindiriledi.

Qa'ne, ishke kirin' , shay ishin' , nan jen' , aqiri.

Tanisan'iz ju'rin' , mag'an ko'rsetin'!

(Min' bir tun. Arab xaliq ertekleri)

Bunnan basqada ekinshi bet ko'plik forma –aber/ -eber formasinda qollanilg'anda , dawamli bolatug'in is-ha'reketti , qiymildini , jag'faydi an'latip , og'an iqtiyar beriw , ruxsat etiw ma'nisinde de keledi. Misali:

Onin' so'zinen. Jolg'a tu'seberin'.....

Onda, gu'm bolin' da, jata berin'!

(Min' bir tun.)..

Sonida aytip o'tiw gerek feyildin' buyriq formasinin' ekinshi bet ko'plik formasinin' ma'ha'llerde , basqa da grammatikaliq qurallar menen qollaniliwi usi bettin' birlik sanina uqsas boladi.

Endi qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin' u'shinshi bet birlik ha'm ko'plik sanina keletug'in bolsaq, bul tu'bir feyilge –sin' –sin affikisinin' qosiliwi arqali jasaladi. Sonida aytip o'tiw gerek , bul forma yag'niy -sin' – sin affikisleri ushin bettin' birlik ha'm ko'plik sanlarina da ortaq bolip esaplanadi.: Ol aytsin/ olar aytsin/ ju'rsin h.t.b

Olay bolsa , jur an'ga shig'ayiq ,.. azlap bolsada kewilin' ko'terilsin ,.. – didi Shahriyar (Min' bir tun.)

Onda bola bersin!..... ..

-O'zinin' o'jiresine su'ngip ketpesin/ Sh.Seytov

(- Jaman shsan'araqtag'i “Aq tuba “).....

Tiykarinan u'shinshi betke qaratilg'an – buyriq ekinshi bet arqali bildiriledi. Buyriq meyildin' u'shinshi betinin' birlik ha'm ko'plik sanlari, soy'lewshi menen tin'lawshidan....

Basqalarg'a qaratilg'an buyriqti, o'tinish tilekti bildiredi.

Ha'm gapte bayanlawish xizmetinde keledi.

-Ko'shsin usi iytin' a'wlatlari usi awildan! -- dep baqirip jiberdi ha'm sol ta'repke ko'pshilik birden jalt qarap edi jan'ag'i jigit endi orninan tura berip :::.....

-Ras aytaman, olar ko'shsin yamasa ko'shirilsin! Ja'ne baqirdi.,

Bugalterge ayt, mina bala menen jaqsilap esaplassin!

Ilaji bolsa , o'zine tiyislisinen de tisqari ta'wirlep ja'rdem bersin . Ju'da kelispese, yurist penen ken'esip "Urista qaytis bolg'anlardin' shan'arag'ina ja'rdem" retinde ra'smiylestirilsin,-- dedi/ E.O'tepbergenov "Qumar"...

- Jerdash qolinan kelgenin qolsin!....

-Qoyip tur, a'bden sesti shiqpay qalsin.

---(- Sh.Seytov "Jaman shan'araqtag'i "Aq tuba").....

....

Keltirilgen misallardan ko'rip turg'animizday, u'shinshi bettin' birlik ha'm ko'plik sanlarinda da qatan' buyriq formalari qollanilip turipti. Feyildin' buyriq formasinin' u'shinshi bet buyriq , usinis an'latqanda, so'ylewshinin' erki menen tin'lawshi menen u'shinshi shaxs /adam/ adam ta'repinen orinlaniwshi is ha'reketti, qiymildini, jag'daydi bildiredi. Sonday -aq feyildin' buyriq formasinin' u'shinshi betinin' an'latatug'in ---- buyriq, usinis, ha'mir etiw, ma'sla'ha't, ken'es , tilk-o'tinish ,Shaqiriq, su'ren ha'm tag'i basqa usig'an usag'an ma'nilerde de boliwi da mu'mkin. Onin' ma'nileri tiykarinan kontekst ha'm so'ylemlerdin' sostavinda keletug'in ha'r qiyli leksik qurallardin' ma'nisi menen tig'iz baylanisli:

-Qudayim jawdin' otlari o'zlerin jalmap , baslarin jutsin.

G.Shamuratova "Qanli ko'l waqiyasi"/.

-A'yy , ju'zine qara tigilsin!

(E.O'tepbergenov „Qumar“....)

-Ju'zleri qurisin! Qudaydan jazasin tartsin!

(Min' bir tu'n. Arab xaliq ertegi)

Misallardan ko'rip o'tkenimizdey buyriq meyildin' u'shinshi beti arqali g'arg'aw, siltew formalari da beriledi.

Bunnan basqada alg'is, hoshamet, shaqiriq, tilek- o'tinish formalarinda u'shinshi bettin' birlik ha'm ko'plik sanlari arqali beriledi. [4, 78]

Toy qutli bolsin! --- Eki jas baxitli bolsin!

- Bir allanin' reximi nesip etsin,qa'wip-qater , --- ot-suw ba'lesinen , dushpannin' qa'harinen allatalanin' bir o'zi saqlasin, allahi a'kbar! -dedi (O.Bekbawlov Beruniy).

-Tu'siniz on' bolsin ata.

-Awmiyin aytqanin'iz kelsin,- dedi Beruniy.O.B/.

- Al, jolin' bolsin, endi kete ber, dedi

(Min' bir tu'n)...

Bunnan basqa da turmisimizda ko'p qollanilatug'in qadag'an etiwshi buyriq formalari da barshiliq. Bul buyriq formalari ja'miyetlik orinlarga, ko'pshilik jiynalatug'in orinlarga ha'm tag'i basqa jerlerge jaziw arqali jazilip qoyiladi.

Biraq ta belgiler arqali da ko'rsetilip qoyiliwi mu'mkin. Bunday buyriq qaratilg'an adam belgili emes, ol ha'mmege yamasa ko'pshilikke tiyisli boladi:

Shegiw qadag'an! Shegilmesin?

Kiriw qadag'an! Kirilmesin?

Tazaliqti saqlan'! Tazaliq saqlansin!?

A'debiy kitaplardan, shig'armalardan aling'an misallardi tallaw soni ko'rsetip turipti buyriq ma'nisi tek g'ana buyriq meyil formasi arqali g'ana emes, al aniqliq meyil formasi arqali da an'latiladi:

- Hazir mashinada barasan', Allabaydi, Ma'tekti ,..
Serimbet , Erimbet degenlerdi mashinag'a salip qaytasan', bir saat waqit beriledi, - dedi bilegin ko'z aldina tutip

Sh. Seytov Xalqabat.

Joqaridag'ildardi juwmaqlap aytqanda , barliq tillerge tiyisli bolg'an feyildin' buyriq meyil formasi qaraqalpaq tiline de ta'n. Onin' jasaliwinda da sonday –aq, qollaniliwinda da qaraqalpaq tiline ta'n bolg'an o'zgeshelikler bar. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' buyriq meyilinin' birinshi bet birlik ha'm ko'plik , ekinshi bet birlik., ha'm ko'plik , ekinshi betke qaretilg'an sipayi ha'm de ekinshi bet arqali u'shinshi betke qaratilg'an formalari bolip olar feyil tu'biri yamasa og'an suffikisler arqali beriledi. Bulardan tisqari ja'miyetlik orinlarda, awiz eki so'ylew tilinde buyriqtin' belgili bir adamg'a emes ha'mmege birdey ta'n bolg'an formalarida da ushrasadi. Buyriq ma'nisi tek g'ana buyriq meyilin jasawshi formalar arqali emes , aniqliq formasindag'i feyil menen de beriliw jag'daylari gezlesedi. Bunda ol qatan' buyriq ma'nisine iye boladi.

NEMIS HA'M QARAQALPAQ TILLERINDE BUYRIQ MEYILININ' IMPERATIF JASALIWINDAG'I UQSASLIQLAR HA'M O'ZGESHELIKLER.

Bizler qa'nigelik jumisimizdin' bul bo'liminde nemis ha'm qaraqalpaq tillerindegi buyriq formalarindag'i uqsasliq ha'm o'zgeshelikler tuwrali so'z etemiz.

Joqarida aytip o'tkenimizdey salistirilip atirg'an eki tilde de buyriq meyili imperatif buyriq, o'tinish –tilek , ken'es, ma'slaxat, shaqiriq ha'm usig'an uqsag'an tag'i basqa ma'nilerdi bildiredi. Sonin' menen birge buyriq formalarinin' beriliwi eki eki tilde de tin'lawshini bir na'rseni islewge, orinlawg'a , atqariwg'a uqsag'an usinis etedi ha'm de bul kerisinshe de boliwi mu'mkin.

Degen menen buyriq meyilinin' imperatif jasaliwi ha'm de qollaniliwina salistirilip atirg'an tillerde uqsasliq ta, sonday-aq ayirmashiliqlarda bar. Bunnan alding'i bo'limlerimizde aytip o'tkenimizdey nemis tilinde imperatiftin' buyriq meyilinin' to'rt formasi :

1. 2-bet birlik formasi gen! Komm! Nimm! Gib!
2. 2-bet ko'plik formasi, gent! Kommt! Nehmt! Gebt!
3. Sipayi formasi , gehen sie! Kommen sie! Nehmen sie! Geben sie!
4. I-Bet ko'plik formasi gehen wir! Kommen wir! Nehmen wir!

h.t.b., al qaraqalpaq tilinde bolsa u'sh formasi , u'sh bette birlik ha'm ko'plik sanlarda qollaniladi:

1. Men barayin.	1. Bizler barayiq.
2. Sen bar.	2. Sizler barin'lar.
3. Ol barsin.	3. Olar barsin.

Qaraqalpaq tilinde buyriq meyildin' imperative sipayi formasi: -in' –iz – in,

-n' affikisler menen jasaladi: [25, 32] barin'iz, ketin'iz, barin', ketin', h.t.b

Eki tilde de is-ha'reket ha'zirgi ha'm keler ma'halde qollaniladi. Eger qaraqalpaq tilinde keltirilgen barliq feyiller o'zinin' buyriq formasin payda etse, nemis tilinde ha'mme feyiller payda ete almaydi, yamasa feyildin' tu'biri o'zgeretug'in jag'daylarda ushrasadi, a'sirese ku'shli feyillerde :

Lessen (infinitiv) –lies! (Imperativ, II-bet birlik)

Nehmen (infinitiv) –nimm! (imperativ, III-bet birlik san)

Nemis ham qaraqalpaq tillerinde buyriq meyildin' (imperative) ekinshi bet birlik formasi bir-birewine saykes keledi, yag'niy ekewinde de feyildin' tu'birinen jasaladi;

Der Steppenadler sprach!

“Sei deshalb nicht traurig.”

„Bruder, steig auf meinen Rucken!“

(karakalpakische Marchen)

-Onin' ushin qapa bolma....

-ag'a, arqama min, dedi

-Gib es mir bitte!

-Koylegindi magan ber! -....

Keltirilgen misallardan ko'rinip turg' aninday, eki tilde de feyil hesh qanday qosimta almastan, feyil tubirinen jasalip turipti. Soni da aytip o'tiw kerek, nemis tilindegi imperativtin' ja'ne bir ayirmashilig'i sonnan ibarat, ondag'i birliktin' ekinshi betindegi -e_qosimtasi qollaniliwinda yamasa qollanilmawi da mu'mkin; [25, 34] bleib (e)! fahr(e)! geh (e)! lauf(e)!

-,„Red gefalligst deutlicher!“

-Sen tuwrilap ayt!

Salistirilip atirg'an eki tilde de yag'niy nemis ha'm qaraqalpaq tillerinde betlik almasiqlari qollaniliwi da yamasa qollanilmawi da mu'mkin; Bul eki tilge de ta'n qubilis bolip tabiladi:

„Mach es allein vor“

„Nun, hore doch, Maud, “began er wieder.

„Sag mir, wie man einen Teufel austreiben kann“. Sag du die Hausaufgabe, Tinko.

- Ayag'indi shesh tekeregin'di alip kete ber!
- Endigiden bilay bul so'zdi tisin'nen shig'arma!
- Sen, bizler menen tur!

..(Sh.Seytov „Aq tuba“)

Misallardan ko'rinip turg'aniday, buyriq formasinin eki tilde de, yag'niy nemis ha'm qaraqalpaq tillerindeki ayirmashiliq sonida, nemis tilinde feyil so'z ba'rha'ma birinshi orinda kelse, al qaraqalpaq tilinde onday emes, ga'ptin' basinda da, ortasinda da, ha'tteki aqirinda da kele beredi.

Bul ayirmashiliq bul tillerdin' ha'r qaysisina ta'n bolg'an o'zgesheliginen ibarat bolip tabiladi:

-O'ytip azarlanba, senin' wazypan' u'sir-pitirge pul jiynaw g'ana emes da'stu'rdi qorg'aw!

-Toyip al, g'oshshim, -dedi o'zine jalt qarag'an avtobustin' shoferina.

-Papkamdi jiber, bolmasa baqiraman! -dep julqiladi.(E.O'tepbergenov „Qumar“)

Qaraqalpaq tilinin' nemis tilinen o'zgesheliklerinen tag'i da biri, buyriq formasin jumsartiw yamasa keskinlestiriw maqsetinde sha'rt meyildin' ekinshi bet birlik formasindag'i –san', -sen', -affiksine -a, -a', -o, -da', -sa, -se, -ey, -o's, -sesh, -shi, -shi, sonday-aq -g'oy, ger, g'o janapaylarinin' qollaniliwi.

Bunday janapaylar menen berilgen buyriq formalardi nemis tiline feyildin' buyriq formasina mal, doch janapaylarin qosiw arqali beriwge boladi. [26, 28]

Berrigirek jaqinlashi, asg'an da asilip ju'reyik
-Al qizim, bar g'oy
jane birde kellersen', -dep oni jaqsilarg'a tiygizbey, qorg'ashalap shig'arip salad.

(E.O'tepbergenov „Qumar“)

Qang'irip qalg'an iytimdi aytsan'o (O.Bekbawlov „berwniy“).

Sag mal, wo bist du gewesen?

Aytshi, sen qayaqlarda ju'rsen'? (B.Kellermann)

Ja'ne bir ayta ketetug'in bir na'rse nemis tilinde imperativtin' ekinshi bir ko'plik formasi, indekativ (aniqliq meyil) tin' hazirgi ma'ha'l ekinshi bet ko'plik formasina saykes keledi dep aytip o'tken edik, bunda betlew almasig'i tu'sip

qaladi. Biraqta onin' qollanilatug'in jerleri de bar;

	Indekativ
Imperativ	ihr kommt
kommt!	Ihr schreibt
schreibt!	Ihr lest
lest!	

Nemis tilinen ozgesheligi, qaraqalpaq tilinde aniqliq meyilinen (indekativ) imperativtin' usinday formasinin' jasaliwi da ayqin defferentsiyasi seziledi;

Aniqliq meyili	buyriq miyili
Siz (ler) jazasiz	(sizler) (jazin'lar) (Jazin'iz!)
Siz (ler) barasiz	(sizler) (barin'lar) (barin'iz!)

Buyriq meyili, buyriq feyilinin' ekinshi bet ko'plik formasinan jasalatug'in buyriq formalari eki tilde de birdey mazmung'a iye bolip, jasaliw usili boyinsha da bir-birine jaqin keledi:

Seht, ihr Leute, seht, ihn an, diesen alten wufrich-Mann.

„Denkt an eure Frauen und Kinder, denkt an euch Sebst, denkt, denkt endlich auch einmal an Deutschland...“

(B.Kellermann).

O'zlerin'izdin' hayalların'iz ha'm balaların'iz tuwrali oylan', o'zin'iz tuwrali, en' bolmasa Germanya tuwrali oylan'! oylanin'!

-Turin' jigitler, eki saatin'iz pitti! Saat ushke qaradi.

(Sh.Seytov „Jaman shg'anaqtag'i „Aq tuba“)

Soni da aytip o'tiw kerek, qaraqalpaq tilinin' nemis tilinen ja'ne bir ayirmashilig'i buyriq meyildin' ekinshi bet ko'plik formasinda -in', -in' affikslerine -lar, -ler, qosimtalarinin' qosiliwi: [14, 69]

-Toy saltanatın baslap jiberin'ler! Atamnın' barliq dos-yarlarına xabar (O.Bekbawlov. “Beruniy”)

Salistirilip atirg'an nemis ha'm qaraqalpaq tillerinde imperativtin' sipayi formasi xizmet boyiisha bir-birine sa'ykes keledi. Eger nemis tilinde feyil, aniqliq meyilinin' ha'zirgi ma'ha'l (indikativ prasens) III-bet koplighi menen

sa'ykes bolsa, al qaraqalpaq tilinde imperativtin') buyriq meyil ekinshi bet ko'pligi menen sa'ykes boladi, biraq -lar, suffiksi qollanilmaydi.

Nemis tilinde: Sie gehen

gehen Sie!

Qaraqalpaq tilinde: Sizler barin'lar!

III- bet koplik indikativ prasens

Imperativtin' sipayi formasi

Buyriq

meyildin' Imperativ II-bet ko'plik formasi/

Siz barin'iz! -buyriq meyildin' imperativ sipayi formasi.

Ja'ne basqa shamali o'zgeshelik betlew almasiqlarin qollaniwda.

Egernemis tilinde betlew almasig'inin' qollaniliwi sha'rt bolsa, al qaraqalpaq tilinde onin' qollaniliwi shs'rt emes:

Kommen sie um drei Uhr!

Glauben sie daran nicht!

„Denken Sie daruber nach. Ich lasse Inen bis morgen um funf Uhr Zeit.“

(B.Kellermann)

-Eshkini Aq tubanin' boyina arqanlap qoyin'! –dedi aqiri shidamay.

-Jalinbaysiz, Nurqasim sizlerge jalinadi

-Bir ashiwin'izdi berin', qaynag'a, -dedi a'limsimaqtag'i aynasina qizday qimsinip.

Nemis tilinin' modal feyilinin' qaraqalpaq tiline imperativtin' sipayi formasi arqali beriliw jag'daylari da ushrasadi. Bunday jag'day bul ma'ni qaraqalpaq tiline buyriq meyilindegi feyil arqali beriledi. [26, 38]

Sie müssen mich horen! Meni jaqsilap tin'lap alin'iz!

Nemis tilinin' salistiriwda ayriqsha o'zine ta'n o'zgesheliklerinin' biri, onda ko'rsetilgen formalardan basqa bildiriw qurallari da bar, olarg'a:

Wollen ,lassen

modal feyilleri menen :

wollen wir gehen!

Qa'ne keteyik (kettik)

Lassen Sie mich in Ruhe!

„Meni tinishima qoyin' !“

b) Infinitiv I (g'arezsiz)buyriq intonatsiyasi menen

Aufstehen!	Tu'rgel! Tur ornin'nan! Turin'iz!
Alle zurucktreten!	Ha'mme keyin sheginsin!
V) Kelbetlik II)	(buyriq intonatsiyasi menen)

Rauchen verboten!	Shegilmesin!
Naher getreten!	Aldig'a shiq!

Joqarida aytilg'anday, aniqliq meyildegi prasens ha'm futurum I buyiriwdi bildiriwge xizmet etedi, bunda jag'dayda ga'ptin' intonatsiyasi u'lken a'hmiyetke iye boladi. Qaraqalpaq tilinde ha'zirgi ha'm keler ma'ha'lge ilayiq boladi. Qaraqalpaq tiline ta'n III -bet birlik ha'm ko'plik formasi nemis tilinde joq degen menen, qaraqalpaq tilindegi bul qubilis nemis tilinde tiykarg'i feyil infinitivtin' aniqliq meyiline (indikativ) tiykarinan sollen modal feyili menen bildiriw mu'mkin:

Ol kirsin!	Er soll eintreten!
Olar kirsin!	Sie sollen herein!
Ol jazsin!	Er soll schreiben!

Yamasa konyuktiv prasens penen : Man trete ein ? Kirsin!

Biraq keyingi misalda buyiriw kimgе qaratilg'ani belgisiz, al birinshi II – bet arqali ushinshi belgili adamg'a qaratilg'ani bilinedi. Buyriq meyildin' I –bet koplighi qaraqalpaq tilinde o'zinin' qollaniliwi ha'm xizmeti menen nemis tilinin' imperativinin' modal feyil formasina sa'ykes keledi, yamasa bara-bar bolip esaplanadi:

Qa'ne keteyik! Wollen wir gehen!

Joqarida aytilg'anday, nemis tili imferativinde nemis ha'm qaraqalpaq tillerinin' imferativtin' birinshi bet ko'pliginin' jasaliwinda bul tillerdin' bir-birinen ayirmashilig'i, yag'niy nemis tilinde wir (bizler) betlew almasig'inin' qollaniliwi bolsa, al qaraqalpaq tilinde onin' qollanilmawı, yag'niy sha'rt emesligi.

Degen menen ayrim jag'daylarda qollaniladi. Joqarida aytilg'anınday, nemis tili imferativinde I bet birlighi qollanilmaydi, al ana tilimizde, yag'niy qaraqalpaq tilinde qollaniladi. Nemis tilinde ol imperativtin' birinshi bet birlik

formasi modal feyillerinin' futurum I ja'rdemi menen sonday-aq, prasens ja'rdeminde beriledi:

-Menbarip patshamnin' esigin sipirayin. Patsham xabarlasqanday bolsa, qizin sorayin. (qaraqalpaq erteklerinen)

-Ich werde gehen und an der Tur des Padischahs kehren .Wenn sich der Padischsh erkundigt, will ich um die Hand seinen Tochter anhalten.

(Karakalpakische Marchen)

Qaraqalpaq tilinin' o'zgesheliklerinen biri feyildin' bolimsiz formasinin' qollaniliwi. Bul forma feyildin' tubirine -ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be bolimsiz affikslerinin' ha'm janapaylarinin' qosiliwi arqali jasaladi :bar-barma , ayt-aytpa, kel-kelme, ha'm t.b. [25, 40]

-Basimdi awirtpa, quday bergen jandi quday aladi, o'lmegende men kimgе kerekpen, -dedi de A'mirxannin' mashinasin sipira berdi.

-Ha'y-ha'y, sen esin' bolsa qonaqqa tiyme!

-Tur,tur, na'ma'rt bolma! Ber, shay qaynat!

Jiberme, dedi, - Toba qazig'ina taymay jiberme, jiberdin' o'zin'di nan qilip ketedi!

(Sh.Seytov „Jaman shg'anaqtag'i „Aq tuba“)

Nemis tilinde bolsa feyildin' bolimsiz formasi ajratilip ko'rsetilmeydi. Bolimsiz ma'nisin jasaytug'in nicht janapayi arqali beriliwi mu'mkin: geh!-geh nicht!

Sag!-sag nicht! Komm!- komm nicht! ha'm ,t,b.

Store nicht, er soll es man versuchen, rief sie.

„Komm nicht“, flusterte Artur. „Sprich nicht so, Bolle antwortet Anton und legt dem kleinen die Hanf auf seine schulter.

(E.R.Greuchlich „Mit Mut und List)

Kommen Sie nicht so, wie Sie da sind , in Stiefeln, kaum frisiert.

(G. E.Lessing. Ausgewahlte werke)

Misallardan ko'rinib turg'anidek bolimsizliqni jasiytug'in affiksler ha'm janapaylar feyildin' tu'birine emes, al odan keyin turib qollaniladi. Soni da aytib o'tiw kerek bul jerde qaraqalpaq tilinde feyil tu'birine qosilib ta qollanilatug'in jerler de ushrasadi.

Joqarida aytilg'anlardan minaday juwmaq shig'ariwg'a boladi, imperativ feyildin' buyriq meyili eki salistirilib atirg'an, yag'niy nemis ha'm qaraqalpaq tillerinde xizmet etedi. Onin'jasaliwinda ha'mde qollaniliwinda tipalogiyaliq uqsasliq ha'm ayirmashiliqlar bar. Eger nemis tilinde to'rt forma bar bolsa, al qaraqalpaq tilinde jeti formasi bar.

Buyriq meyil imperativtin' ekinshi bet birlik ha'm ko'plik formalari, birinshi bettin ko'plik formasi ha'mde sipayi qatnas formasi salistirilib atirg'an tillerge tiykarinan sa'ykes keledi.

Qaraqalpaq tilinin' u'shinshi bet birlik ha'm ko'plik formalari nemis tilinde futurum I de beriledi, modal feyilde o'zine ta'n infinitiv penen indikativ prasensde ko'rinedi.

Nemis tilinde imperativti bildiriw formalari infinitiv I ha'm partitsiv II ondag'i u'lken a'hmiyetke iye bolg'an intonatsiya arqali beriliwi, qaraqalpaq tiline buyriq meyil formasi menen beriledi. [26, 42]

Usilay etip salistirilib atirg'an nemis ha'm qaraqalpaq tillerindegi buyriq formalarinin' beriliwinde, jasaliwinda ha'm qollaniliwinda bir-qansha uqsasliq ta'repleri ha'm de o'zgesheliklerii de bar ekenligin ko'rdik.

Aytilg'an bul o'zgeshelikler qaraqalpaq oqiwshilari ta'repinen ayirim bir belgili tipik qa'teliklerge jol qoyiwg'a sebepshi boladi. Bunin' aldini aliw ushin eki tildin' uqsaslig'in ha'm ayirmashiliqlarin o'zgesheliklerin misallar arqali tu'sindirip ko'plegen shinig'iwlar islewdi talap

JUWMAQLAW

Mine ,biz o'zimizdin' qa'nigelik jumisimizda salistirilip atirg'an nemis ha'm qaraqalpaq tillerindegi buyriq formalarinin' jasaliw usillari, qollaniliwi, uqsasliq ha'm o'zgeshelikleri tuwrali aytip o'ttik .

Nemis ha'm qaraqalpaq tilleri genetikaliq kelip shig'iw boyinsha tu;rli tiller toparina tiyisli bolg'ani menen olardag'i buyriq meyilinin' - imperativtin' yamasa buyriq formasinin' beriliwinde uqsasliqlar da, sa'ykeslik te, sonday-aq o'zgesheliklerde bolatug'ini tuwrali , jumisimizdin' tiykarg'i bo'limlerinde aytip o'ttik. Atap aytqanda, salistirilip atirg'an eki tilde de imperativtin' (buyriq meyili) ekinshi bet birlik ha'm ko'plik formaları, birinshi bettin' ko'plik formasi ha'm de sipayi qatnas yamasa hu'rmet-iltifat formasi bir-birine sa'ykes keledi.

Qaraqalpaq tilinin' u'shinshi bet birlik ha'm ko'plik formaları nemis tilinde futurum I modal feyilinde o'zine ta'n infinitiv penen indikativ prasensi arqali beriledi.

Soni da aytip o'tiw kerek nemis tilinde imperativti bildiriw formaları infinitiv I ha'm partitsip II , ondag'i u'lken a'hmiyetke iye bolg'an Intonatsiya arqali beriliwi qaraqalpaq tilinde buyriq meyil formasi arqali beriledi.

Bul aytilg'an uqsasliqlar, sa'ykeslikler qaraqalpaq oqiwshilarina onsha qiyinshiliq tuwdirmaydi ha'm olardin' tezirek tu'sinip aliwina o'z ko'megin tiygizedi,al so'z etilgen ayirmashiliq ha'm o'zgeshelikler ana tilindegi oqiwshilar ta'repinen ayirim bir belgili tipin qa'telerge jol qoyiwg'a sebepshi boladi.. Bul jag'daydin' aldin aliw ushin eki tildegi uqsasliq ha'm ayirmashiliqlar, o'zgesheliklerin misallar arqali tu'sindirip ko'plegen shinig'iwlar islewdi talap etedi.

PAYDALANGAN A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. Admoni.W.A Der deutsche sprachbou. Moskau Leningrad, 1966
2. Baskakov N.A. Struktura tyurkskiy yazikov sravnitelno s strukturaasi. russkogo yazika ushene zapiki KKGosPI. Nukus,1957. .
3. Bogoroditskiy B.A O prepodavaniy russkoy grammatikiy v tatarskoy shkole. Tatgosizdat, Kazan 1979.
4. Barjakov A. Turkey dillerin gunorta-bunbatat toparinda ishligin' buyriq formasi. Ashgabat 1992.
5. Buranov R.J Inglis va uzbek tilleri kiesiy grammatikasi Tashkent, 1973.
6. Barkus R.YU. Osnovnie problemi obuchenie inostrannim yazikam v v natsionalnoy shkole Dokt. Diss. Baku, 1969.
7. Boduin de Kurtini. Izbrannie trudi po obshemu yazikoznaniyu Izd-vo AN.. ,1956
8. Borisova T.V. Lekaitseskie sredstva virajeniya modal nosti K.D. Maskovka,1951.
9. Vinogradov V.V. Razvitie sovetskogo yazikoznaniya. Sessiya ootdelnix obshestvennix nauk. An Moskva-1951.
- 10.Voprosi Yazikozanniya 2.T.t 1965.
- 11.Vorontsova G.N. Otserik po grammatike angliskogo yazika Moskva,196
- 12.Glinz .H. Die innere Form des Deutschen, Eine neue deutsche Grammatik Bern-Munchen 1968.
- 13.Da'wletov A.D, Berdimuratov E h.t.b. Hazirgi qaraqalpaq tili (Morfologiya) No'kis, 1981.
- 14.Da'wletov M. .Ha'zirgi qaraqalpaq adebiy tilinin' grammatikasi. So'z jasaliw ha'm morfologiya. No'kis 1994.
- 15.Dmitriev N.O. Osnovi prepodavaniya russkogo i rodnogo yazikov v natsionalnoy shkole. Izd-vo AN RSFSR. Moskva 11952.
- 16.Ermolaeva L.S. Tipologiya sestemasi nakloneniya v sovremennix germanskix yazikax. Jur. Voprosi yazikoznaniv 1977.4

- 17.Ermolaeva L.S. Sistema sredstva virajeniya v sovremennix germanskix yazikax (po materiale nemetskogo, angliskogo, shvedskogo i ispanskogo yazikov) A.K.D. 1964.
- 18.Joldasbekov A. Nemetskie predlogi i ix funktsionalnie sootvetstviya v kirgzsom yazike. Frunze,1970.
- 19.Zinder L.R., Stroeva T.V.Sovremenniy nemetskiy yazikov, Moskva.1957.
- 20.Krushelinskaya. N.G. Otserki po stavnitelnoy grammatike nemetskogo i r Russkogo yazika. Moskva,1961
- 21.Kazakbaev K. Sistema padejnogo imena sushestvitelnogo vnemetskom i Turkmenskom yazikax. Ashkabad,1978.
- 22.Kanner L.M. O virajenii modalnosti preteritoprezentiami glagolami v Drevneverx nemetskiy period Uts.,LGPI.im.A.I.Gertsena 1959.
- 23.Qunnazarov E. Sopostavitelnyy analiz soshetaemosti perexodnix glagolov nemetskogo i karakalpaksogo yazikov. Izd. NGU. Nukus 1980.
Qunnazarov. E. Leksiko semanticheskaya struktura glagolov deyistviya v nemetskom y karakalpaksom yazikax. Aftoref kand. Dis. `Baku – 1991.
- 24.Qurbanbaev A.K. Sopostavitelnaya grammatika nemetskogo y karakalpaksogo yazikov (morfologiya) nukus-1989.
- 25.Qurbanbaev E. Nemis ham qaraqaloq tillerinin' salistirmali grammatikasi (sintaksis) No'kis 1992.
- 26.Qurbanbaev A.Q., Avezov M.T. Nemis tilinin' grammatikasi (morfologiya) No'kis, 1988.
- 27.Qurbanbaev A.Q.Sredstva adekvatnoy peredatseniya nemetskix predlogov na karakalpanskiy yazik.S.b.materyali Sh-respublikanskoy nautsnoy konferentsiy po
- 28.Voprosam teoriy i metodiki prepodavaniya Ionstranniq yazikov .Tashkent - 1972.
- 29.Ibragimov O.I. Nemis ha'm qaraqalpaq tillerinin' salistirma grammatikasi (sintaksis) No'kis , 1992.

30. Flamig, W. Zum Konjunktiv in der deutschen sprache der gegenwart.
Inhalte und Gebrauchsweisen. Berlin, 1959.
31. Jager, S. Der Kojunktiv in der deutschen sprache der Gegenwart.
Untersuchungen an ausgewählten Texten Munchen Du?eldorf , 1971.
32. Moskalskaya O.I Deutsche Sprachgeschichte Moskau Prosveschenja 1969.
33. Mirsoatov T.Z Nemis tili grammatikasi (morfologiya) Tashkent, 1987.
34. Moskalskaya O.I Grammatik der deutschen gegenwarts sprache. Moskau
Verlag, Hochschule 1975.
35. Panfilov V.Z. Vzaimootnoshenie yazika i mishleniya Moskva, 1971.
36. Polivanov T.D. Russkaza grammatika i sopostavlenie s uzbekskim
Yazikom. Tashkent, 1983.
37. Stroeve, T.V Modalnost kosvennoz retsi v nemetskom yazike A.D.D
.Leningrad, 1951.
38. Schwarz, U. Modus und satystruktur. eine syntaktische studie zum
modussystem. Regensburg, 1973
39. Sherba, L.V. Izbrannie raboti po russkomu yaziku Leningrad, 1957.
40. Shistyakov .N.K. Osnovi metodiki russkogo yazikoy shkole. utspadgiz.
Moskva, 1958.
41. Yartseva V.N. Sopostavitelno-tipologitseskoe issledovaniya v oblasti
sintaksisa , Leningrad, 1979.

KO'RKEM A'DEBIYATLAR

1. Bernhard Kellermann "Reisen in Asien" Roman. Moskva-Leningrad 1964.
2. Geuchlich E.R. „Mit Mut und List Maskau 1972.
3. Bekbawlov O. „Beruniy“ roman . No'kis, 1977.
4. Lessing G.E. Ausgewahlte werke maskau 1954
5. „Min' bir tu'n“ Arab xaliq ertekleri. .No'kis , 1992.
6. O'tepbergenov E „Qumar“ povesti, No'kis, 1993.
7. Qaraqalpaq Folklori. No'kis, 1981.
8. Charlette Thomas „Der Blitzkere“ weimar 1967.
9. Seytov Sh. Jaman shig'anaqtag'i „Aq tuba“ (roman)
No'kis , 1992.
10. Shamuratova G. „Qanliko'l waqiyasi“